

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Μεσαιωνικὸ Τμήμα

PART TWO

Medieval Section

İkinci Bölüm

Ortaçağ Dönemi

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Μεσαιωνικοῦ Τμήματος

Χαράλαμπος Χοτζάκογλου, Πρόεδρος
Σταῦρος Γεωργίου, Μέλος
Ἄνγκελ Κονναρῆ, Μέλος

Τζένη Αλμπάνη

**Από το περιθώριο της κοινωνίας στην αγιότητα.
Η μορφή της αγίας Αθανασίας
σε εκκλησιαστικούς διακόσμους της Κύπρου (11ος-16ος αι.)**

Η αγία Αθανασία ήταν σύζυγος του Ανδρόνικου, πλούσιου και φιλόανθρωπου αργυροπράτη από την Αντιόχεια. Μετά τον αιφνίδιο θάνατο των παιδιών τους, ο Ανδρόνικος και η Αθανασία ασπάστηκαν τον μοναχισμό στην Αίγυπτο. Κατ' οικονομία Θεού οι δύο πρώην σύζυγοι συναντήθηκαν και πάλι, μετά από 12 έτη, ενώ ταξίδευαν για προσκύνημα στους Αγίους Τόπους. Η Αθανασία ήταν όμως μεταμφιεσμένη σε μοναχό και ο Ανδρόνικος δεν την αναγνώρισε. Μετά το πέρας του ταξιδιού τους, η Αθανασία πρότεινε στον Ανδρόνικο να μονάσουν στο ίδιο κελλί χωρίς να μιλούν μεταξύ τους. Το τέλος αυτής της παράξενης συμβίωσης, που διήρκεσε άλλα 12 έτη, καθώς και η αποκάλυψη της πραγματικής ταυτότητας της Αθανασίας ήλθαν με τον θάνατό της. Αφού τέλεσε τα «έβδομα» στη μνήμη της συζύγου του, ο Ανδρόνικος πέθανε και ετάφη μαζί της. Η μνήμη τους εορτάζεται από κοινού στις 9 Οκτωβρίου.

Με βάση τον Βίο της, κείμενο πιθανώς του 6ου αιώνα, η Αθανασία συγκαταλέγεται σε μια ομάδα αγίων γυναικών οι οποίες, μεταμφιεσμένες σε μοναχούς, μόνασαν σε ανδρικά μοναστήρια ή σε ερημητήρια, αποκρύπτοντας το φύλο τους και επιδεικνύοντας ανάλογες με τους άνδρες ασκητικές αρετές. Οι αγίες αυτές – περισσότερες από δώδεκα – ήταν ιδιαίτερα αγαπητές στη βυζαντινή αγιογραφία από τον 5ο έως τον 7ο αιώνα. Οι Βίοι τους συντάχθηκαν στην Αίγυπτο, τη Συρία και την Παλαιστίνη και εντάχθηκαν στη συνέχεια στα μηνολόγια και τα συναξάρια. Όταν ο αραβικός επεκτατισμός απέκοψε τις περιοχές αυτές από το Βυζάντιο, η μεσοβυζαντινή αγιογραφία, εγκαταλείποντας την αγία που μεταμφιέζεται σε μοναχό, στράφηκε προς νέα γυναικεία πρότυπα αγιότητας.

Η ερμηνεία της μεταμφίεσης γυναικών σε μοναχούς δεν είναι μονοσήμαντη. Ήδη από την αρχαιότητα ο ανδρισμός είχε συνδυαστεί με θετικές ιδιότητες. Η υπέρβαση της θηλυκότητας, συνώνυμη με την αδυναμία και την πνευματική πενία, θεωρείται τόσο από τους Πατέρες της Εκκλησίας όσο και από τους αγιογράφους ως η μόνη οδός σωτηρίας για τις γυναίκες. Παρακάμπτοντας λοιπόν την απαγόρευση του Δευτερονομίου, να φορούν οι γυναίκες ανδρική περιβολή, οι βυζαντινοί αγιογράφοι προβάλλουν με ιδιαίτερα θετικό τρόπο την προσπάθεια της ηρώιδας τους να κρύψει και άρα να απορρίψει τη θηλυκή της φύση. Σύμφωνα, ωστόσο, με άλλες ερμηνείες, η γυναίκα που

μεταμφιέζεται σε άνδρα προδίδει μια τάση μίμησης του ανώτερου φύλου με στόχο την απόκτηση ανάλογης θέσης στην πατριαρχική κοινωνία. Η αγία που μεταμφιέζεται σε μοναχό είναι λοιπόν μια διαφορούμενη προσωπικότητα. Θανμάζεται αλλά και αμφισβητείται, εφόσον και αυτή η ίδια αμφισβητεί με τις επιλογές της τις δύο βασικές κοινωνικές κατηγορίες της ανθρώπινης κοινωνίας, την ανδρική και τη γυναικεία. Από την άποψη αυτή η «αγία – μοναχός» είναι μια μορφή του περιθωρίου.

Η βυζαντινή ζωγραφική δεν διασώζει παρά ελάχιστες απεικονίσεις αυτής της ιδιότυπης ομάδας αγίων γυναικών, με εξαίρεση την πληθωρική παρουσία της αγίας Αθανασίας στους εκκλησιαστικούς διακόσμους της Κύπρου. Είναι γενικά αποδεκτό ότι η παλαιότερη απεικόνιση της αγίας βρίσκεται στον ναό του Αγίου Αντωνίου στα Κελλάια. Δεδομένου όμως ότι η γυναικεία μορφή, που εικονίζεται εκεί, δίπλα στον άγιο Ανδρόνικο, δεν εμφανίζει τα χαρακτηριστικά της μεταγενέστερης εικονογραφίας της αγίας, το θέμα αυτής της ταύτισης θα πρέπει ίσως να παραμείνει ανοιχτό. Την παρουσία της αγίας Αθανασίας στη μεσοβυζαντινή εικονογραφική παράδοση της Κύπρου πιστοποιεί, ωστόσο, το ολόσωμο ενεπίγραφο πορτραίτο της στο καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου της Στέγης στην Κακοπετριά, το οποίο χρονολογείται στις αρχές του 12ου αιώνα. Απεικονίσεις της αγίας απαντούν εξάλλου σε κυπριακούς εκκλησιαστικούς διακόσμους της Φραγκοκρατίας και της Βενετοκρατίας, όπως στον Άγιο Ηρακλείδιο, καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη, στην Παναγία του Μουτουλλά, στον Μιχαήλ Αρχάγγελο στον Πεδουλά, στον Άγιο Μάμαντα στον Λουβαρά, στην Παναγία Χρυσελεούσα στην Έμπα, στον Άγιο Σωζόμενο και στην Παναγία στη Γαλάτα, στον Άγιο Θεοδόσιο στην Αχέλεια, και στον Τίμιο Σταυρό στην Κυτερούντα.

Στους ναούς αυτούς η αγία Αθανασία εικονίζεται πάντα μαζί ή σε συνδυασμό με τον σύζυγό της Ανδρόνικο, κυρίως σε εσωρράχια κογχών και θυρών, σε δυτικό πεσσό ή σε τοίχο του δυτικού τμήματος του κυρίως ναού. Αποδίδεται με σταυρό και/ή χειρονομία δέησης, με ανδρικά μοναχικά ενδύματα και κάλυμμα κεφαλής. Η πληθωρικότητα των απεικονίσεων της αγίας στους κυπριακούς ναούς, η διάταξή τους μέσα στο οικοδόμημα και ο συνδυασμός τους με τους άλλους κρίκους του εικονογραφικού προγράμματος είναι ενδεικτικές του υψηλού βαθμού αποδοχής μιας αγίας του περιθωρίου στην τοπική ευλάβεια, η οποία αποτελεί ζωτικό κομμάτι της κυπριακής πολιτιστικής ταυτότητας,

Γεώργιος Ανδρέου

Ιστορικές και λειτουργικές συνέχειες της κυπριακής Μονής του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου του Κουτζουβένδη της Κύπρου

Στην περιγραφή των χειρογράφων του λειτουργικού και κητορικού Τυπικού που εξέδωσε ο γνωστός Ρώσος λειτουργιολόγος Aleksei Dmitrievskij, συμπεριλαμβάνεται ένας από τους πλέον σημαντικούς χειρόγραφους μάρτυρες της κυπριακής μοναστηριακής παράδοσης της Κύπρου: ο κώδικας *Paris gr. 402* της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων⁽¹⁾. Το εν λόγω Τυπικό, αναφέρεται τα τελευταία χρόνια σε βιβλιογραφικές παραπομπές και τυγχάνει ιδιαίτερων επιστημονικών αναλύσεων που αφορούν αφενός στην καθόλου μοναστηριακή και λειτουργική παράδοση της Κύπρου και αφετέρου σε αυτή της μονής του Κουτζουβένδη, εκ της οποίας προέρχεται ο λειτουργικός Κώδικας. Αυτές οι προσπάθειες πιστοποιούν εύλογα την σπουδαιότητά του εν λόγου χειρογράφου στην ακαδημαϊκή κοινότητα.

Ο Jean Darrrouzès, στην περιγραφή πληθώρας χειρογράφων της κυπριακής παράδοσης αποκλείει δυστυχώς την περιγραφή του προαναφερθέντος κώδικα⁽²⁾. Παρόλ' αυτά, ο Γάλλος ερευνητής, περιλαμβάνει ένα άλλο λειτουργικό Τυπικό, τον κώδικα *Vaticanus gr. 2314* του ιγ' αιώνας, το οποίο είχα στη διάθεσή μου να μελετήσω στη Ρώμη τον Ιούνιο του 2007.

Αυτό το λειτουργικό Τυπικό παρουσιάζει σημαντικές ενδείξεις που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, πέραν της κυπριακής του προέλευσης, το Τυπικό προέρχεται από την μονή του Κουτζουβένδη όπου, στο fol. 21r, κατά την διάταξη της εορτής της Μεταμορφώσεως, περιγράφεται το ίδιο το καθολικό της κυπριακής μονής υπό το όνομα της αγίας Τριάδος, όπως ακριβώς στο *Paris gr. 402*, foglio 147v. Έτσι μας δίνεται αβίαστα η δυνατότητα να εξαγάγουμε το συμπέρασμα περί της προελεύσεως του χειρογράφου από την Μονή του Κουτζουβένδη.

Η παραπάνω μαρτυρία κρίνεται απαραίτητη γιατί μας βοηθεί να δώσουμε επιπλέον ιστορικές και λειτουργικές συνέχειες της Μονής του Κουτζουβένδη. Στην παρούσα μελέτη θα εστιάσουμε την προσοχή μας σε τρία βασικά σημεία: (α) στην ιστορική ανασκόπηση περί της παρουσίας της κυπριακής μονής του Κουτζουβένδη, (β) στην έκδοση και ανάλυση ορισμένων κειμένων που αφορούν στην αρχιτεκτονική δομή της μονής, και (γ) στην επαναπροσέγγιση της ιστορικολειτουργικής συσχέτισης μεταξύ της μονής του Κουτζουβένδη και της Εγκλείστρας του Οσίου Νεοφύτου, αφού ως γνωστόν, ο εν λόγω ιδρυτής της προέρχεται από το υπό ανάλυσιν μοναστικό καθίδρυμα.

- (1) A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgiceskich rukopisej chanjascichsja v bibliotekach pravoslavnogo Vostoka*, 3: Τυπικά, Petrogrand 1917 (Hildesheim 1965), 121-127.
- (2) J. Darrouzès, "Autres manuscrits originaux de Chypre", στο *Revue des études Byzantines* 15 (1957) 158.

Ανθή Ανδρονίκου

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού του Αγίου Νικολάου στο Κλωνάρι Λεμεσού

Στο χωριό Κλωνάρι που είναι κτισμένο στους πρόποδες της οροσειράς του Τροόδους και βορειοανατολικά της Λεμεσού, υψώνεται ο ναός του Αγίου Νικολάου. Πρόκειται για ένα μονόχωρο ξυλόστεγο οικοδόμημα που καλύπτεται με δίρριχτη στέγη (εσωτ. διαστ. 12,60 μ. X 3,37 μ.).

Οι τοιχογραφίες που διασώζονται αποσπασματικά, τοποθετούνται από τους μελετητές στο 16ο αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, τοιχογραφίες εντοπίζονται στην αψίδα, στον ανατολικό τοίχο και στο αέτωμα πάνω από την αψίδα καθώς επίσης, στο ανατολικό τμήμα του βορείου και νοτίου τοίχου του ναού.

Η παρούσα λοιπόν ανακοίνωση πρόκειται να πραγματευθεί το εικονογραφικό πρόγραμμα του Αγίου Νικολάου. Θα γίνει μια σύντομη περιγραφή και ακολούθως ανάλυσή του. Επιπλέον, θα εξεταστούν τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των τοιχογραφιών, ενώ παράλληλα θα καταβληθεί μια προσπάθεια σύγκρισης και αξιολόγησής τους σε σχέση με σύγχρονα τοιχογραφικά σύνολα σε άλλους ναούς της Κύπρου.

Χρήστος Αποστολόπουλος

Ταραχές και εξεγέρσεις τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας στην Κύπρο – Τα γεγονότα του 1566

Στις αρχές του 1566 μια μερίδα κατοίκων της βενετοκρατούμενης Κύπρου δημιούργησε επεισόδια ενώπιον της βενετικής αρχής, διαμαρτυρούμενη για την έλλειψη

ψωμιού, μετά από φήμες ότι μια σημαντική ποσότητα δημητριακών όδευε προς εξαγωγή από το νησί. Το επεισόδιο, μαζί με δύο τουλάχιστον ακόμα καταγεγραμμένα περιστατικά, χαρακτηρίζονται ως ενδείξεις της γενικευμένης δυσανεξίας που επικρατούσε στα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού της Κύπρου τα τελευταία είκοσι χρόνια της Βενετοκρατίας (1550-1570/1). Το περιστατικό του 1566 παρουσιάζεται αναλυτικά μέσα από το φάκελο των ανακρίσεων και την επίσημη αλληλογραφία των τοπικών αρχών με τη Βενετία, υλικό το οποίο διασώζεται στα Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, και αξιολογείται σε συσχετισμό με τα υπόλοιπα περιστατικά έντασης, αλλά και τη συνολική εικόνα των τελευταίων ετών της Βενετοκρατίας στην Κύπρο.

Γεώργιος Βελένης

Αρχιτεκτονικές Παρατηρήσεις στην Αγγελόκτιστη Κτιύου

Το συγκρότημα της Αγγελόκτιστης γνώρισε σειρά οικοδομικών φάσεων από την εποχή της ίδρυσης του αρχικού ναού έως και στις μέρες μας, η πλήρης διαλεύκανση των οποίων δεν είναι εφικτή χωρίς τη διενέργεια ανασκαφικών ερευνών στο εσωτερικό του μνημείου και διερευνητικών τομών σε διάφορα σημεία της ανωδομής του. Ωστόσο, η έλλειψη επιχρισμάτων από πολλές επιφάνειες των τοίχων επιτρέπουν πολλαπλές αναγνώσεις, ενώ ο συνδυασμός τους με κάποια εμφανή υπολείμματα από διάφορες οικοδομικές φάσεις βοηθούν σε μια καταρχήν προσέγγιση στο γενικότερο ζήτημα που σχετίζεται με την οικοδομική ιστορία του μνημείου.

Από τον αρχικό ναό διατηρούνται η κεντρική αψίδα του ιερού σε όλο το ύψος της, καθώς και τμήματα από τις κόγχες των δύο παραβημάτων. Τα προσφερόμενα στοιχεία οδηγούν στην άποψη ότι οι τρεις ημικυλινδρικές αψίδες ανήκουν σε μια τρίκλιτη κιονοστήρικτη βασιλική, μικρών σχετικά διαστάσεων, άγνωστου μήκους και αριθμού κίονων. Στα ανατολικά πέρατα των δύο κιονοστοιχιών υπήρχαν κτιστοί ημικίονες, συμφυείς με τον ανατολικό τοίχο.

Ενώσω η εκκλησία λειτουργούσε ως βασιλική προστέθηκε στη νότια πλευρά της ένας μεγαλύτερου ύψους τρουλαίος ναός, τη θέση του οποίου πήρε πολύ αργότερα το υφιστάμενο δυτικότερο παρεκκλήσι. Στο μεταξύ, η τρίκλιτη βασιλική είχε ήδη διασκευαστεί σε σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό, σχεδόν με την ίδια μορφή που υφίσταται ως τις μέρες μας. Μεταγενέστερη προσθήκη αποτελεί και το θολοσκεπές παρεκ-

κλήσι που προσαρμόστηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του κεντρικού πυρήνα. Το μήκος του μικρού εκείνου ναΐσκου καθορίστηκε από την παρουσία της βόρειας εισόδου του κυρίως ναού, η οποία διέθετε προστατευτικό πυλώνα.

Σε μία από τις μεταγενέστερες φάσεις ανήκει και η προσθήκη ενός νάρθηκα, ίσου πλάτους με τον κυρίως ναό. Σώζεται τμήμα της νότιας πλευράς του και σχεδόν ολόκληρη η βόρεια, η οποία εμφανίζει ελαφρώς λοξή κατεύθυνση προς νοτιοδυτικά. Σε νεότερους χρόνους καθαιρέθηκαν η δυτική πλευρά εκείνου του νάρθηκα, καθώς και τα αντίστοιχα τύμπανα του σταυρικού πυρήνα. Ο κεντρικός ναός επιμηκύνθηκε προς τα δυτικά και απέκτησε μια ίσου πλάτους μνημειώδη προσθήκη με θολωτό υπερώο αλλοιώνοντας τις απέριπτες αναλογίες του βυζαντινού ναού.

Παναγιώτης Βοκοτόπουλος

Άγνωστη Κυπριακή εικόνα του Αγίου Γεωργίου

Στην Αμοργό σώζεται σε μέτρια κατάσταση μια εικόνα του εφίππου αγίου Γεωργίου, με τον μικρό σκλάβο που απελευθέρωσε στα καπούλια του αλόγου. Χαμηλά εικονίζονται ο δράκος και η πριγκίπισσα που ο άγιος διέσωσε. Το ανάγλυφο γεωμετρικό θέμα που καλύπτει το βάθος, οδηγεί σε απόδοση της εικόνας σε κυπριακό εργαστήριο του 14ου μάλλον αιώνα.

Ελισάβετ Γιώτα

Το τετραευαγγέλιο Kiev A 25. Νέες παρατηρήσεις πάνω σ'ένα χειρόγραφο του «decorative style»

Το τετραευαγγέλιο στο οποίο θα αναφερθώ βρίσκεται στην βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Επιστημών στο Κίεβο της Ουκρανίας (Kiev, Library of the Academy of the Sciences of the Ukraina gr. A 25). Αυτό το χειρόγραφο, αν και ήδη γνωστό, προσφέρει ακόμα ενδιαφέρουσες πτυχές για μελέτη.

Το Kiev A 25 ανήκει στα χειρόγραφα παλαιστινοκυπριακής προέλευσης και πιο συγκεκριμένα στην ομάδα του Harley 1810 (A. Weyl Carr, *Byzantine Illumination*,

1150-1250: *The Study of Provincial Tradition*, Chicago 1987). Οι δεκατέσσερις μικρογραφίες που απαρτίζουν τον εικονογραφικό του κύκλο περιλαμβάνουν κυρίως σκηνές που διαδραματίζονται από το Σάββατο του Λαζάρου μέχρι την Ανάληψη. Σε αντίθεση με άλλα τετραευαγγέλια, στο Kien A 25 η πλειοψηφία των μικρογραφιών συγκεντρώνονται στο ευαγγέλιο του Ιωάννη, σίγουρα εξαιτίας της σημασίας των περικλοπών του ευαγγελίου του Ιωάννη μεταξύ του Σαββάτου του Λαζάρου και της Ανάληψης.

Η εικονογράφηση αυτού του χειρογράφου συμπληρώνεται με δύο ολοσέλιδες μικρογραφίες στα δύο πρώτα φύλλα του χειρογράφου οι οποίες παρουσιάζουν τον Χρίστο Εμμανουήλ (φ. 1β) και την Θεοτόκο βρεφοκρατούσα (φ. 2α). Οι δύο αυτές μικρογραφίες δίνουν έμφαση στην Ενσάρκωση του Χριστού. Επιπλέον, η παράσταση του χορηγού, γονατιστού μπροστά στην Θεοτόκο, παραπέμπει άμεσα σε παραστάσεις-πορträίτα χορηγών της ίδιας περιόδου που συναντούμε στην ζωγραφική φορητών εικόνων και αποδίδει σ'αυτές τις μικρογραφίες τον ρόλο εικόνων. Η παράσταση αυτή σε συνδυασμό με την εικονογράφηση που σχετίζεται με την λύτρωση μέσα από τη σταυρική θυσία του Χριστού αποκτά χαρακτήρα προσωπικής επίκλησης για την σωτηρία της ψυχής του.

Η παλαιογραφική και εικονογραφική μελέτη του Kien A 25 φέρνει στο φως καινούργια στοιχεία για τον τόπο πραγματοποίησης του χειρογράφου και τις σχέσεις συγγένειας με τα χειρόγραφα της "διακοσμητικής τεχνοτροπίας" και κυρίως με αυτά της ομάδας του Harley 1810.

Χρύσα Δαμιανάκη Ρομάνο

"De divo Nicolao Pontifice sermo" (1552): ένας κατηχητικός λόγος του επιφανούς Κρητικού λογίου Giovanni Giustiniani στον Λατίνο επίσκοπο Κύπρου Livio Podocataro

Ο επιφανής κρητικός λόγιος της Μεταρρύθμισης Ιωάννης Ιουστινιάνης (Ηράκλειο 1501 περ. – Καποδίστρια 1557) τύπωσε το λατινικό υπόμνημα στο βίο και τα έργα του Αγίου Νικολάου στη Βενετία το 1552, και το αφιέρωσε στον φίλο του Λίβιο Ποδοκατάρo, αρχιεπίσκοπο Κύπρου, ο οποίος τον είχε καλέσει στην Κύπρο προκειμένου να διδάξει αρχαία ελληνικά και λατινικά.

Το έργο υπάγεται στην «αγιογραφία», είδος λογοτεχνικό, στο οποίο πειραματίστηκαν κοσμικοί συγγραφείς της Αναγέννησης, όπως ο Pietro Aretino. Το έργο του Ιου-

στινιάνη εν τούτοις υπερέχει γιατί το χριστιανικό του περιεχόμενο (πηγές για το βίο του Αγίου Νικολάου), συντάσσεται με ένα ύφος λατινοπρεπές που μόνο ένας εμβριθής μελετητής της λατινικής γραμματείας, όπως ήταν ο Κρητικός λόγιος, θα μπορούσε να είχε διαμορφώσει. Αξιολογώτερο είναι το γεγονός ότι ο Ιουστινιάνης αποδεικνύεται στο έργο αυτό υπέρμαχος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, προασπιζόμενος τους ορθόδοξους αγίους, για τους οποίους ισχυρίζεται ότι δεν υστερούν από τους καθολικούς, καθ'ότι «και αυτοί έγιναν άγιοι δια της χάριτος του Παναγίου Πνεύματος».

Χριστιάνα Δημητρίου

Κύριοι συνθέτες και συνθέσεις κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας

Η Κύπρος μαζί με την Κρήτη και τη Σερβία απετέλεσε ένα από τα σημαντικότερα μουσικά κέντρα της μεταβυζαντινής περιόδου, όπου δημιουργήθηκε και άνθισε μια νέα εκκλησιαστική μουσική παράδοση με τοπικό χρώμα. Η περίοδος αυτή εκπροσωπείται από ένα σημαντικό αριθμό κυπρίων συνθετών με πρωτότυπες συνθέσεις, άμεσα συνδεδεμένες με την τοπική λαϊκή παράδοση και λειτουργική πράξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου.

Ανθούλλης Α. Δημοσθένους

"Καθρέφτη, καθρεφτάκι μου": η απεικόνιση του αγίου Νεοφύτου ανάμεσα σε αρχαγγέλους ως κάτοπτρο εσωτερικού διαλόγου και αυτοεπιβεβαίωσης

Η επιστημονική έρευνα έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με την ερμηνεία της απεικόνισης του αγίου Νεοφύτου Εγκλείστου ανάμεσα στους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ. Πρόκειται για ένα εικονογραφικό *unicum* και γι' αυτό συνδέεται κατά την κυρίαρχη άποψη με τις οδηγίες που έδωσε ο ίδιος ο Νεόφυτος στο ζωγράφο Θεόδωρο Αψευδή, ο οποίος φιλοτέχνησε τις τοιχογραφίες της Εγκλείστρας του το 1183/4. Η ερμηνεία της παράστασης αποτελεί σημείο αντικρουόμενων απόψεων.

Σχηματικά θα μπορούσε να λεχθεί ότι υπάρχουν δύο βασικές ομαδοποιήσεις. Η

ομάδα επιστημόνων που θέλει την παράσταση να αποτελεί ταπεινή προσευχή του Εγκλειστού (Εγγλεζάκης, Τριανταφυλλόπουλος, Παπαγεωργίου) και η άλλη ομάδα που ερμηνεύει τη σκηνή ως προσπάθεια του Νεοφύτου να προπαγανδίσει την αγιότητα του και να μεθοδεύσει διαδικασίες αναγνώρισής του από το ποίμνιο, ως αγίου (Galatariotou, Mango, Warton-Epstein, Cormack, Δημοσθένους). Η τάση που ερμηνεύει τη δράση του ηγουμένου της Εγκλειστρας ως προσπάθεια να ακολουθήσει το παράδειγμα του Χριστού φαίνεται να αγνοεί το πόσο εύκολα το πάθος για την υλοποίηση ενός στόχου μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο σε ιδεοληψίες. Όπως παρατηρεί και ο R. Cormack, στο τοιχογραφικό σύνολο της Εγκλειστρας ο Νεόφυτος εμφανίζεται ως ένας νέος Χριστός. Αυτή δεν είναι μια στάση που ξενίζει, καθώς ένας άνθρωπος με τόσο πληθωρική προσωπικότητα, εύκολα θα μπορούσε να ολισθήσει από τη μίμηση Χριστού στην πεποίθηση ότι ενσάρκωνε μια νέα εκδοχή του Χριστού.

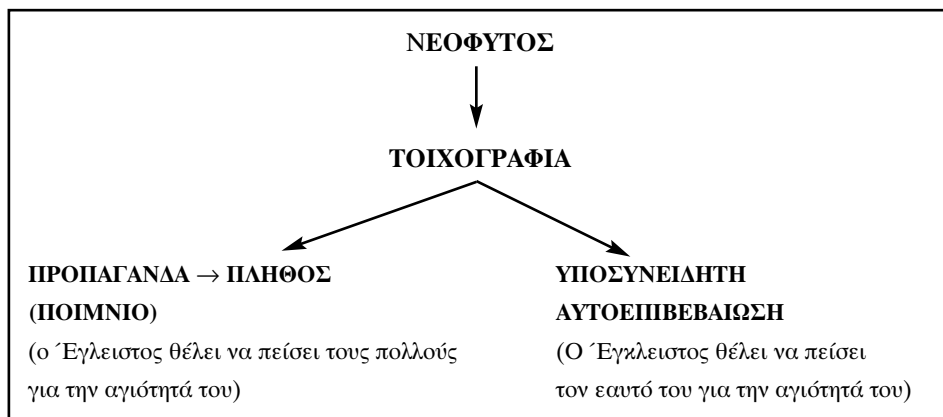
Οι διωσόμενες αυτές ερμηνείες γύρω από το «μήλο της Έριδος», δηλαδή την επίμαχη τοιχογραφία, έχουν ένα κοινό. Όλοι, λίγο ή πολύ, θεωρούν ότι ο Νεόφυτος κάτι ήθελε να προβάλλει ή να διδάξει μέσα από την απεικόνισή του. Θα μπορούσε όμως να μην είναι έτσι τα πράγματα, τουλάχιστον όχι μόνο έτσι. Εξάλλου, ο X. Χοτζάκογλου έχει παρατηρήσει πως στο σημείο που βρίσκεται η εν λόγω τοιχογραφία, είχαν πρόσβαση μόνο ο ίδιος ο Νεόφυτος και κυρίως οι μοναχοί του.

Κατά την C. Galatariotou, ο Έγκλειστος ήθελε να απεικονιστεί για να παραμείνει το πορτραίτο του ως τεκμήριο της αγιότητάς του. Ωστόσο, εμείς θεωρούμε ότι στην πάροδο των χρόνων από το 1183/4 ως το 1214, όπου εικάζεται ότι ο Νεόφυτος απεβίωσε, ενδεχομένως ανέπτυξε μια ιδιαίτερη σχέση με το είδωλό του, έτσι όπως παραστάθηκε στην τοιχογραφία. Στην πορεία αυτή λειτούργησε σαν ένας νοερός καθρέφτης με τον οποίο ο ερημίτης ανέπτυξε ένα εσωτερικό διάλογο. «Είμαι άγιος;» ρωτούσε ο Νεόφυτος και έβλεπε το εξωραϊσμένο είδωλό του να του απαντά: «Ναι, είσαι».

Η ανάγκη αυτή προέκυψε από μια γενική αμφισβήτηση που εκδηλωνόταν προς το πρόσωπό του. Όπως η C. Galatariotou τονίζει: *They rather behaved with the same lack of enthusiasm which the monks would have demonstrated towards any abbot whose sermons they found overlong and boring. But if Neophytos felt hurt and angered by his monks' response to him, he felt outraged at the response of some of the people outside the Enkleistra's walls. Some of Neophytos' early writings reveal that some people thought that he was not a holy man but, on the contrary, an arrogant, even blasphemous and –perhaps worse still- ridiculous person.* Άρα ο Νεόφυτος δεν είχε γίνει αποδεκτός. Έτσι, ως αντίδραση προσπαθούσε να εκφράσει το ακριβώς αντίθετο από αυτό που του εξέπεμπε η κοινωνία. Ας μην ξεχνάμε ότι η τοιχογραφία φιλοτεχνήθηκε σε πρώιμο στάδιο, οπότε

το ποίμνιο ενδεχομένως να ήταν ακόμη πιο δύσπιστο απέναντί του.

Πρόκειται για μια αρχετυπική ψυχολογική διαδικασία που ανάγεται στο μύθο του Νάρκισσου αλλά και του παραμυθιού «Η Χιονάτη και οι επτά νάνοι». Ο καθρέφτης είναι το κατ'ἐξοχήν σύμβολο της ματαιοδοξίας, καθώς σε αυτόν προβάλλονται όλα τα ιδεώδη, οι προσδοκίες και οι επιδιώξεις του ανθρώπου στην πιο υπερβολική και ακραία μορφή τους. Το ιδεώδες του Νάρκισσου, αλλά και της κακιάς μητρίας πραγματωνόταν μέσα από αντικατοπτρισμούς που τούς αυτοεπιβεβαίωναν. Για το Νεόφυτο, το ζητούμενο ήταν η αγιότητα και μέσα από το δικό του συμβολικό «καθρέφτη» έβρισκε την απάντηση σ'αυτό που περισσότερο ήθελε. Ήταν μια απάντηση που τον ικανοποιούσε, ήταν μια απάντηση απόλυτη, ηδονική, σχεδόν οργανισμική, καθώς ο Νεόφυτος, έβλεπε τον εαυτό του σε *trompe l'œil* να φέρει φτερά και να πλαισιώνεται από τους αρχαγγέλους, όπως η Θεοτόκος στην Παναγία του Άρακα.

Χωρεπίσκοπος Λήδρας Έπιφάνιος

**Ἡ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Γαβριὴλ Ζαχαρίου,
ἔχουσα ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Οἰκονόμον καὶ μετέπειτα
Ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου Κυπριανόν**

Στὰ πλαίσια ἔρευνας τὴν ὁποίαν διεξάγει ἡ Ἱερὰ Μονὴ Μαχαιρᾶ γιὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου Κυπριανό, ὁ ὁποῖος συγκαταριθμεῖται μεταξὺ τῶν προα-

πελθόντων πατέρων τῆς Μονῆς, ἀνακαλύφθηκε μία ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ ἔτους 1803, γραμμένη στὴ Λάρνακα καὶ ὑπογεγραμμένη ἀπὸ τὸν Γαβριὴλ Ζαχαρίου. Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολὴ περιέχει ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Οἰκονόμον καὶ μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου Κυπριανόν. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς θεωροῦνται πολὺ σημαντικές, ἀφοῦ τροποποιοῦν τὰ μέχρι στιγμῆς ἱστορικὰ δεδομένα τῆς ζωῆς τοῦ Κυπριανοῦ, τὴν σχέσιν του μὲ τὸν προκάτοχό του Ἀρχιεπίσκοπο Χρῦσανθο, καθὼς ἐπίσης καὶ πληροφορίες γιὰ τὸν χαρακτήρα του.

Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρά

Γραφεῖς καὶ κτήτορες κυπριακῶν χειρογράφων

Για τὸ θέμα αὐτὸ βασίσθηκα σε σημειώματα (βιβλιογραφικά, κτητορικά, ἀπλοὶ κολοφώνες) χειρογράφων που ἔχουν γραφεῖ στὴν Κύπρο, ὅπως τεκμαίρεται ἀπὸ στοιχεῖα πληροφόρησης που ἐμπεριέχονται στα σημειώματα ἢ ὅπως συνάγεται ἀπὸ παλαιογραφικὲς ἐνδείξεις. Τα χειρογράφα φθάνουν μέχρι καὶ τὸν 15^ο αἰώνα, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ γίνουν κάποιες συγκρίσεις με τὰ ἀντίστοιχα που προέρχονται ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τοῦ Βυζαντίου. Ο ἀριθμὸς τῶν σημειωμάτων που μελετήθηκαν δὲν εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλος, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἐπαρκὲς δείγμα γιὰ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων ἢ τὴν πρόκληση ἐρωτημάτων, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντηθοῦν.

Ἐτσι, ἐξετάζονται 1) οἱ γραφεῖς τῶν συγκεκριμένων κωδίκων, σύμφωνα με τὶς πληροφορίες που δίνουν οἱ ἴδιοι γιὰ τὴν κοινωνικὴ τους κατάστασιν δηλ. ἀν ἦταν πρόσωπα τῆς Ἐκκλησίας ἢ κοσμικοί 2) οἱ χορηγοί, καθὼς καὶ οἱ κτήτορες καὶ δωρητές, που μνημονεύονται, ἄλλοτε μόνοι καὶ ἄλλοτε μαζί με τὸν γραφέα· στὴν τελευταία περίπτωση γίνεται προσπάθεια νὰ ἀνιχνευθοῦν οἱ σχέσεις παραγγελιοδότη καὶ γραφέως καὶ μέσα ἀπὸ τὶς σχέσεις αὐτές ἡ θέση που εἶχαν οἱ γραφεῖς στὴν κυπριακὴ κοινωνία τῆ συγκεκριμένη ἐποχῇ. Για τοὺς χορηγοὺς, καὶ τὶς ἄλλες σχετικὲς προαναφερθεῖσες κατηγορίες, ἐπιχειρεῖται, ἐπίσης, νὰ προσδιορισθεῖ ἡ κοινωνικὴ τους θέση σύμφωνα με τὶς πληροφορίες που ἀρῶνται ἀπὸ τὰ κτητορικά ἢ βιβλιογραφικά καὶ κτητορικά σημειώματα 3) κώδικες που δὲν φέρουν σημείωμα καὶ κώδικες με σημειώματα ἀνώνυμα με ἀπασχόλησαν ἰδιαίτερα καὶ μάλιστα στὴν περίπτωση που ἀποδίδονται στὴν γραφίδα συγκεκριμένου ἀντιγραφῆως.

Νεκτάριος Ζάρας

Οι τοιχογραφίες του 14ου αιώνα στο ναό του Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι

Ο ναός του Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι, σύμφωνα με την επιγραφή που σώζεται στο ιερό Βήμα, κτίστηκε και διακοσμήθηκε το 1178. Από αυτή, την πρώτη φάση διακόσμησης σώζονται λίγες τοιχογραφίες στην αψίδα του Βήματος. Στις αρχές πιθανόν του 14ου αι., τμήμα του ναού καταστράφηκε από άγνωστη αιτία και αυτή την εποχή ξανακτίστηκε και διακοσμήθηκε. Στην ίδια πιθανόν οικοδομική φάση προστέθηκε στη βόρεια πλευρά του ναού ένα κλίτος χωρίς αψίδα, το λεγόμενο λατινικό παρεκκλήσιο. Σε χρόνο που δε γνωρίζουμε, τμήμα του βόρειου κλίτους -η καμάρα και ο βόρειος τοίχος- και ολόκληρο το νότιο παρεκκλήσιο, που προστέθηκε λίγο νωρίτερα από το βόρειο, κατέρρευσαν. Κατά την ανοικοδόμησή τους και τα δύο παρεκκλήσια κτίζονται φαρδύτερα από τα αρχικά.

Το στρώμα τοιχογραφιών του 14ου αι., που θα μας απασχολήσει στην παρούσα ανακοίνωση, καλύπτει τον τρούλο, τμήμα του ιερού Βήματος και τον κυρίως ναό. Στο κεντρικό μετάλλιο του τρούλλου ο στηθαίος Παντοκράτορας κρατεί κλειστό ευαγγέλιο. Στην υποκείμενη ζώνη εικονίζονται άγγελοι με την Ετοιμασία του Θρόνου και στην κατώτατη ζώνη δεκαέξι προφήτες, ανά τρεις μεταξύ των παραθύρων. Στη βάση του τρούλλου εικονίζονται το Άγιο Μανδήλιο στο ανατολικό αξονικό σημείο και το Άγιο Κεράμιο στο δυτικό. Από τους ευαγγελιστές στα σφαιρικά τρίγωνα έχουν σωθεί μόνο δύο: ο Ιωάννης με τον Πρόχορο στο ΒΑ και ο Λουκάς με την προσωποποίηση της θείας Σοφίας στο ΒΔ. Στην κόγχη της αψίδας¹ η δεομένη Θεοτόκος πλαισιώνεται από τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ. Χαμηλότερα εικονίζονται επτά συλλειτουργούντες ιεράρχες (Τριφύλλιος Λήδρας, Σπυρίδων Τριμυθούντος, Ιωάννης Χρυσόστομος, Μ. Βασίλειος, Επιφάνιος Κωνσταντίας, Νικόλαος, αδιάγνωστος). Στο βόρειο τοίχο του Βήματος εικονίζεται η Αποκαθήλωση, ενώ στο νότιο ο Ενταφιασμός. Η Ανάληψη και η Πεντηκοστή εικονίζονται στην ανατολική καμάρα και οι τρεις σκηνές από τα γεγονότα μετά την Ανάσταση στην αετωματική επιφάνεια του ανατολικού τοίχου, πάνω από το μέτωπο της αψίδας.

* Στην ανακοίνωση δεν θα εξεταστεί ο εικονογραφικός κύκλος της Παναγίας, ο οποίος έχει μελετηθεί από τη συνάδελφο κ. Ι. Χριστοφοράκη.

1. Οι τοιχογραφίες της αψίδας αποκολλήθηκαν και μεταφέρθηκαν στον ανατολικό τοίχο του νότιου παρεκκλησίου, προκειμένου να αποκαλυφθούν εκείνες του πρώτου στρώματος.

Από το Δωδεκάορτο στον κυρίως ναό σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου στο ανατολικό μισό των δύο κεντρικών τυφλών τόξων του βόρειου και νότιου τοίχου και η εις Άδου Κάθοδος στο άνω τμήμα του τυμπάνου του κεντρικού τυφλού τόξου του βόρειου τοίχου. Στη δυτική καμάρα εικονίζεται εκτεταμένος κύκλος της Παναγίας αποτελούμενος από δεκατρείς σκηνές, ενώ στα τυφλά τόξα του νότιου και του βόρειου τοίχου, καθώς και στο δυτικό τοίχο εικονίζονται σκηνές από τα θαύματα και κυρίως από τον κύκλο των Παθών του Χριστού (Θεραπεία του Παραλυτικού, Μυστικός Δείπνος, Νιπτήρας, Προδοσία, Εμπαγμός, Σταύρωση κ.ά.). Από τις μεμονωμένες μορφές των αγίων και ασκητών ενδιαφέρον παρουσιάζουν ο Κοσμάς ο Ποιητής και ο Ιωάννης Δαμασκηνός στο εσωράχιο του δυτικού τυφλού τόξου του βόρειου τοίχου, ο Ονούφριος και ο Μέγας Αντώνιος στα ποδαρικά του δυτικού τόξου, ο Γεώργιος ο Μαχαιρεμένος και η Παρασκευή, η οποία κρατεί εικόνα με το Χριστό Άκρα Ταπείνωση στην ανατολική όψη της παραστάδας του δυτικού ποδαρικού. Στα νότια της δυτικής εισόδου εικονίζονται δύο αδιάγνωστες αγίες με αυτοκρατορικές ενδυμασίες και πάνω από την είσοδο σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση η επιγραφή, που αναφέρεται πιθανότατα στη διακόσμηση του ναού με τις τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος: + ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΕΙ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΙΣΘΕΙ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΤΙΜΕΙΟΥ ΚΑΙ ΖΟΟΠΕΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΕ ΠΟΛΛΟΥ ΠΟΘΟΥ ΤΟΥ ΣΕ [...]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη διακόσμηση του ναού του Τιμίου Σταυρού παρουσιάζουν οι προσωπογραφίες των δεομένων νεκρών και των δωρητών, που εικονίζονται στο ναό καθώς και στο βόρειο κλίτος, όπως του Βασιλείου κάτω από την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, της Νεγκομίας στο κεντρικό τυφλό τόξο του βόρειου τοίχου και του Λέοντα Σκουλέα στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου στο βόρειο κλίτος.

Η διακόσμηση του ναού του Τιμίου Σταυρού χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη διαφορετικών τεχνοτροπικών παραδόσεων με αποτέλεσμα το ύφος των τοιχογραφιών να μην είναι ενιαίο. Τις διαφορετικές καλλιτεχνικές τάσεις εκπροσωπούν τρεις τουλάχιστον ζωγράφοι, που ενδεικτικά τους ονομάζουμε Α, Β και Γ.

Ο ζωγράφος Α, που θα μπορούσε να ονομαστεί ο «ζωγράφος της Ανάληψης», είναι σαφώς ο πιο κλασικός. Η εκλεπτυσμένη τέχνη του φαίνεται στην απόδοση της ανθρωπίνης μορφής με τις αρμονικές αναλογίες, τη χρήση των χρωμάτων και των φώτων. Οι μορφές του είναι μνημειακές και συνάμα κομψές. Οι χειρονομίες και οι στάσεις είναι ήρεμες και συγκρατημένες με λίγες εξαιρέσεις. Στα πρόσωπα επικρατούν οι σταρενίοι τόνοι για την απόδοση της σάρκας με χρήση της πράσινης σκιάς και περιορισμένη χρήση των φώτων. Ανάμεσα στα έργα που αποδίδονται στο ζωγράφο

αυτό είναι ο Παντοκράτορας, η Ετοιμασία του θρόνου, οι Ευαγγελιστές, τα γεγονότα μετά την Ανάσταση, η Πεντηκοστή, και η Εις Άδου Κάθοδος. Σύμφωνα με την μέχρι τώρα έρευνα, ο ζωγράφος Α αντλεί τα πρότυπά του από έργα της πρώιμης παλαιολόγειας εποχής, τα οποία προέρχονται κυρίως από το χώρο της Μακεδονίας και του σερβικού βασιλείου, αλλά και από έργα της μεσοβυζαντινής περιόδου. Ο ζωγράφος Β, που θα μπορούσε να ονομαστεί ο «ζωγράφος των προφητών», δημιουργεί ογκώδεις και βαριές μορφές. Η επίπεδη και σχηματοποιημένη πτυχολογία καλύπτει συμβατικά το σώμα χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανάδειξη των ανατομικών χαρακτηριστικών με αποτέλεσμα οι μορφές των προφητών να χαρακτηρίζονται από έλλειψη δημιουργικής πνοής. Φαίνεται ότι ο ζωγράφος ανατρέχει σε πρότυπα του τέλους του 13ου ή των αρχών του 14ου αι., εποχή που επικρατεί η «βαριά, ογκηρή» τεχνοτροπία, τα οποία όμως επαναλαμβάνει χωρίς επιτυχία. Στον ίδιο ζωγράφο ανήκουν επίσης το Άγιο Μανδήλιο και το Άγιο Κεράμιο. Τέλος, ο ζωγράφος Γ εργάζεται στο ιερό Βήμα και το κεντρικό τμήμα του ναού και φιλοτεχνεί τις τοιχογραφίες του χριστολογικού κύκλου, του κύκλου της Παναγίας, καθώς και μεμονωμένες μορφές. Εκπροσωπεί την ντόπια καλλιτεχνική παράδοση και ανατρέχει σε παλαιά πρότυπα για την απόδοση των μορφών, ενώ για τα αρχιτεκτονήματα φαίνεται να ακολουθεί τις τάσεις της εποχής του. Η έλλειψη κλασικών αναλογιών, η γραμμική τεχνοτροπία και το σκληρό πλάσιμο αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά του έργου του ζωγράφου Γ, που συνιστά μια επαρχιακή παραλλαγή της πρωτευουσιάνικης τέχνης των τελευταίων δεκαετιών του 12ου και της καλής τέχνης του 13ου αι. Δεν θα πρέπει να αποκλειστεί και η πιθανότητα ύπαρξης ενός τέταρτου ζωγράφου που δουλεύει μαζί με τον ζωγράφο Γ. Η συμμετοχή αυτού του ζωγράφου θα εξεταστεί στην πορεία της έρευνας.

Η παρουσία του ζωγράφου Γ είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη διακόσμηση του ναού του Τιμίου Σταυρού, διότι οι τοιχογραφίες που του αποδίδονται παρουσιάζουν στυλιστικές και εικονογραφικές ομοιότητες με τη διακόσμηση του ναού της Παναγίας της Ασίνου κοντά στο Νικητάρι και πιο συγκεκριμένα με τις τοιχογραφίες του νάρθηκα, οι οποίες χρονολογούνται στα 1332/1333. Εφόσον οι τρεις ζωγράφοι στον Τίμιο Σταυρό δουλεύουν παράλληλα και δεδομένου ότι οι τοιχογραφίες της Ασίνου, ως πληρέστερου και ποιοτικά ανώτερου συνόλου, χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπο από το ζωγράφο Γ, οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού του Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι χρονολογούνται μετά το 1333. Το ζήτημα, ωστόσο, της χρονολόγησης των τοιχογραφιών στον Τίμιο Σταυρό είναι περισσότερο περίπλοκο και για τα τελικά συμπεράσματα θα πρέπει οπωσδήποτε να ληφθούν υπόψη αφενός το ιστορικό των οικοδομικών φάσεων του ναού και αφετέρου τα ιστορικά και στυλιστικά δεδομένα της διακόσμησης του βόρειου παρεκκλησίου.

Ιωάννης Ηλιάδης

Ο ζωγράφος Λούτσιος Εικονογράφος

Ο ζωγράφος από τη Λευκωσία, μέχρι σήμερα μας ήταν γνωστός μόνο από δύο εικόνες, εκείνες του αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου από την ομώνυμη μονή στον κατεχόμενο Κουτσοβέντη με χρονολογία 1589 και της Παναγίας που βρισκόταν στην Αρχιεπισκοπή και χάθηκε μετά από πυρκαγιά. Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι η παρουσίαση νέων ενυπόγραφων και αποδιδόμενων εικόνων που παρουσιάζουν νέα στοιχεία από τη δράση του ζωγράφου και τους συνεχιστές του έργου του.

Σταύρος Θεοδώρου

Τα λιμάνια της Κύπρου από τη βυζαντινή εποχή μέχρι το τέλος της Βενετοκρατίας

Η Κύπρος είναι το τρίτο σε μέγεθος νησί της Μεσογείου, μετά τη Σικελία και τη Σαρδηνία. Η γεωγραφική της θέση, όπως επίσης και τα πλούσια δάση, τής έδωσαν τη δυνατότητα να αναπτύξει την ναυτιλία και το εμπόριο από τους νεολιθικούς και έπειτα χρόνους και καθ' όλη την ιστορική της διαδρομή. Η θέση των λιμανιών της Κύπρου δεν ήταν σταθερή, αλλά, ανάλογα με τις περιστάσεις και τις συνθήκες (ιστορικές, γεωμορφολογικές), άλλαζε.

Τα ονόματα των λιμανιών είναι τα εξής: Αμμόχωστος (Έγκωμη, Αλασία, Σαλαμίνα, Αρσινόη, Κωνσταντία), Κίτιον, Σαλίνα, Σκάλα, Λάρνακα, Αρχαία Αμαθούντα, Λεμεσός, Πάφος, Κερύνεια, Μάριον-Αρσινόη, Λάπηθος, Καρπασία και Επισκοπή. Πληροφορίες παρέχουν τα αρχαιολογικά δεδομένα, όπου η σκαπάνη είχε τη δυνατότητα να προχωρήσει. Επίσης διάφορα κείμενα ρίχνουν φως, όπως τα *Γεωγραφικά* του Στράβωνος και ο *Σταδιασμός, ήτοι Περίπλους της Μεγάλης θάλασσας*, ανωνύμου. Ταυτόχρονα στους βυζαντινούς ιστορικούς και χρονογράφους και στα αγιολογικά κείμενα υπάρχουν διάσπαρτες αναφορές στην Κύπρο. Σημαντικές πληροφορίες αντλούνται μέσα από τα κείμενα Αράβων γεωγράφων του 10ου αι. κυρίως, αλλά και από δυτικούς εμπόρους.

Τα λιμάνια της Κύπρου είχαν διαφορετική εξέλιξη μεταξύ τους. Από την αρχαιότητα μέχρι τους βυζαντινούς και μετέπειτα χρόνους άλλαξαν θέση, και ανάλογα με τις ανάγκες των ανθρώπων αναπτύσσονταν ή όχι. Όσα βρίσκονταν στη νότια πλευρά του νησιού εξελίχθηκαν και γνώρισαν μεγάλη δόξα κατά τον μεσαίωνα, ενώ στη βόρεια πλευρά αρκέστηκαν στις συναλλαγές με τις απέναντι ακτές της Μικράς Ασίας. Οι σκοποί που εξυπηρετούνταν ήταν το εμπόριο εντόπιων προϊόντων, διαμετακομιστικό εμπόριο στις πόλεις της Δύσης και της Ανατολής. Η Κύπρος, τέλος, αποτέλεσε τον ενδιαμέσο σταθμό των πλοίων που μετέφεραν προσκυνητές προς και από τα Ιεροσόλυμα.

Ἀρχιμανδρίτου Βενέδικτου Ἰωάννου

Ἡ τυπικὴ διαθήκη τοῦ Ἀγ. Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου (Edinburg. MS 224):

Μιὰ νέα δομικὴ ἀνάλυση

Στὴν εἰσήγησή μου παρουσιάζω μιὰ νέα δομικὴ ἀνάλυση τῆς Τυπικῆς Διαθήκης τοῦ Ἀγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου, ἡ ὁποία διασώζεται ἀπὸ τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο Edinburg. Univers. Libr. MS 224 (πρῶν Laing MS III 811), γραμμένο ἀπὸ τὸν γραφέα Βασίλειο ταβουλλάριο καὶ ἐπικυρωμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Νεόφυτο τὸ 1214.

Κατὰ τὴν ἀνάλυση τῆς Τυπικῆς Διαθήκης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀναθεώρηση τῆς Α' Διαθήκης, καταβλήθηκε προσπάθεια, ὅπως ἐντοπισθεῖ καὶ διακριθεῖ τὸ περιεχόμενο τῆς προγενέστερης αὐτῆς Διαθήκης· μετὰ διάφορα ἐπιχειρήματα προσπάθησα νὰ δείξω ὅτι ἡ Α' Διαθήκη ἐκτεινόταν στὰ πρῶτα δώδεκα κεφάλαια τῆς σημερινῆς Τυπικῆς Διαθήκης ἢ, τουλάχιστον, ὅτι στὰ κεφάλαια αὐτὰ ἐνυπάρχει ὁ ἀρχικὸς πηρήνας τοῦ κειμένου.

Ἐπιπλέον, ἀποδεικνύω ὅτι ἡ Τυπικὴ Διαθήκη εἶναι ἓνα συμπίλημα διαφόρων καὶ εἰδολογικὰ διαφορετικῶν κειμένων, ἀλλὰ ὁμογενῶν ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο. Συμπέρανα ὅτι τὸ κείμενο πού ἔχουμε μπροστὰ μας εἶναι μιὰ συλλογὴ, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν μέρος πρωτόλειο ὕλικό καὶ ἓν μέρος ἀντιγραφὴ ἄλλων πρωτοτύπων κειμένων ἢ ἐγγράφων.

Γεώργιος Κάκκουρας

«Λαμπαδιστής» ο «φωτιστής» και λαμπρός

Στην ανακοίνωση αυτή, για πρώτη φορά, προβάλλεται και υποστηρίζεται ότι το επίθετο «Λαμπαδιστής» του οσίου Ιωάννη του Κυπρίου δεν προέρχεται από τον τόπο καταγωγής του, αλλά εξαιτίας της λαμπρής οσιακής βιοτής του και της θαυμαστής κοιμήσεώς του, και πως το «Λαμπαδιστής» σημαίνει φωτιστής και λαμπρός.

Σοφία Καλοπίση Βέρτη

Εικονογραφικές επισημάνσεις σε δυο εκκλησιαστικά μεταξωτά υφάσματα του Ιστορικού Μουσείου Υφασμάτων της Lyon

Με βάση την ανάλυση και μελέτη της εικονογραφίας και τις συγκρίσεις με μνημεία της Κύπρου θα συζητηθεί το θέμα της χρονολόγησης και προέλευσης των δύο εκκλησιαστικών μεταξωτών υφασμάτων του Ιστορικού Μουσείου Υφασμάτων της Lyon (Musee historique des Tissus, inv. 9185).

Νικόλαος Κανελλόπουλος, Ιωάννα Κ. Λεχέα

Η παρουσίαση του πολέμου στο Χρονικό του Μαχαιρά

Βασικό σκοπό της εργασίας αποτελεί η διερεύνηση του φαινομένου του πολέμου, όπως αυτό παρουσιάζεται στο *Χρονικό του Μαχαιρά*. Προκειμένου να επιτευχθεί ο προαναφερθείς στόχος εξετάζονται ως βάση τα στρατιωτικά γεγονότα που περιγράφει το *Χρονικό*, ενώ παράλληλα αναλύεται η ιδεολογία του πολέμου που διέπει αυτές τις συγκρούσεις και τα τυχόν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Στη συνέχεια, γίνεται σύγκριση αφενός μεν με τα γενικότερα χαρακτηριστικά του μεσαιωνικού πολέμου, αφετέρου δε με τον ιδεολογικό προσανατολισμό και τις ηθικές αρχές που σχετίζονταν με τον πόλεμο στο Μεσαίωνα, όπως τα έχει αναλύσει και καταγράφει η σύγχρονη

έρευνα. Τέλος, στα συμπεράσματα θα παρουσιαστεί μια ολοκληρωμένη εικόνα του πολέμου στη μεσαιωνική Κύπρο, τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε πρακτικό επίπεδο, υπό το πρίσμα της παρουσίας των γεγονότων στο Χρονικό του Μαχαιρά.

Φλώρα Καραγιάννη

Οι καθεδρικοί ναοί της Μεσαιωνικής Κύπρου

Στην ανακοίνωση πρόκειται να παρουσιαστούν αναλυτικά οι σωζόμενοι ναοί της μεσαιωνικής Κύπρου, οι οποίοι αποτέλεσαν τις έδρες των επισκόπων και μητροπολιτών της Κυπριακής Εκκλησίας. Η μελέτη θα εστιάσει στην εξέταση των επιμέρους χαρακτηριστικών που παρουσιάζει η αρχιτεκτονική των καθεδρικών ναών κάθε περιόδου. Στο πλαίσιο αυτό θα θιγούν ζητήματα τυπολογίας και αρχιτεκτονικού διακόσμου, και θα συζητηθούν ζητήματα που σχετίζονται με την παρουσία λειτουργικών κατασκευών, οι οποίες ήταν απαραίτητες στην τέλεση αρχιερατικής λειτουργίας.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης θα πραγματοποιηθεί συγκριτική έρευνα με άλλους καθεδρικούς ναούς των υπόλοιπων περιοχών του βυζαντινού κράτους, αλλά και με άλλους ναούς της Κύπρου (μοναστηριακούς, προσκυνηματικούς), ώστε να διαφανούν πιθανές ομοιότητες και διαφορές στην κλίμακα, τη μορφή και τη διακόσμηση των μνημείων. Στόχος είναι η αναζήτηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που παρουσίαζαν οι συγκεκριμένοι ναοί, οι οποίοι επιλέγονταν προκειμένου να λειτουργήσουν ως λατρευτικά και εκκλησιαστικά κέντρα των πόλεων που ήταν έδρες επισκοπών.

Δημήτριος Καρακατσάνης

Οι οκταγωνικοί ναοί της Κύπρου στο πλαίσιο της βυζαντινής αρχιτεκτονικής

Εξετάζονται οι οκταγωνικοί ναοί της Κύπρου και παρουσιάζονται τα ιδιαίτερα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά γνωρίσματά τους σε συνδυασμό με ζητήματα που σχετίζονται με την κατασκευή τους. Η εφαρμογή του οκταγωνικού

τύπου στην Κύπρο διακρίνεται από ασυμμετρία στην χάραξη και την εκτέλεση, γεγονός που τον διαφοροποιεί από τα αντίστοιχα παραδείγματα του ελλαδικού χώρου.

Οι οκταγωνικοί ναοί που περιλαμβάνονται στην μελέτη της παρούσας ανακοίνωσης είναι: 1) το καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, πλησίον του χωριού Κουτσοβέντη (1090), 2) ο ναός του Αγίου Ιλαρίωνα στο ομώνυμο κάστρο στο Κάρι, 3) ο ναός της Παναγίας στο Μαργί και 4) το καθολικό της Μονής του Χριστού Αντιφωνητή στην Καλογραία. Στα πλαίσια της ανακοίνωσης για την πληρέστερη αντιμετώπιση του θέματος, περιλαμβάνεται και η σπάνια παραλλαγή του εξαγωνικού ναού, στον οποίον ανήκει το Καθολικό της Παναγίας Αψινθιώτισσας στο Συχαρί.

Η μελέτη των συγκεκριμένων μνημείων, μέσα στο πλαίσιο της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, εστιάζεται στην επισήμανση αδιευκρίνιστων στοιχείων από την μέχρι τώρα έρευνα. Επιπρόσθετα συμβάλλει στην ανίχνευση και στον προσδιορισμό της ακριβούς θέσης των ναών, μέσα από την τυπολογική μελέτη της εξέλιξης του οκταγωνικού ναού κατά την μέση βυζαντινή περίοδο, αναδεικνύοντας τον ρόλο της Κύπρου στο ιστορικό περιβάλλον της περιόδου.

Θεώνη Κολλυροπούλου

Ο Άγιος Σπυρίδων, επίσκοπος Τριμιθούντος στην υμνογραφία

Ο Άγιος Σπυρίδων, επίσκοπος Τριμιθούντος, μία από τις σημαντικότερες μορφές των πρώτων αιώνων του Χριστιανισμού, γοήτευσε του ποιητές, οι οποίοι συνέθεσαν, για να τον ανυμνήσουν, αξιολογότατα ποιήματα. Στην ανακοίνωση αυτή παρουσιάζονται τα κυριότερα χαρακτηριστικά του αγίου, όπως παρουσιάζεται στην υμνογραφία, επισημαίνονται φιλολογικά προβλήματα που υπάρχουν στα κείμενα αυτά και εκδίδονται ανέκδοτα υμνογραφικά κείμενα προς τιμήν του.

Πολυξένη Κούλα

Η επιπεδόγλυφη τεχνική στην Κύπρο μεταξύ 5ου και 7ου αιώνα

Η Κύπρος διαθέτει έναν εξαιρετο παλαιοχριστιανικό πλούτο από αρχαιολογικής άποψης. Οι παλαιοχριστιανικές της βασιλικές είναι πολλές και σημαντικές, καθώς επίσης η τέχνη της εξαιρετική. Άγνωστη όμως στο ευρύ κοινό, επιστημονικό και μη, παραμένει μία πραγματικά εντυπωσιακή και διαδεδομένη στην εποχή της, πτυχή της παλαιοχριστιανικής τέχνης: η επιπεδόγλυφη τεχνική στη γλυπτική των θρησκευτικών κτηρίων, της οποίας η κύρια ακμή της εντοπίζεται μεταξύ του 5ου και 7ου αιώνα.

Η επιπεδόγλυφη τεχνική (ή αλλιώς *champlevé*) αποτελεί μία ιδιαίτερη κατηγορία χαμηλού ανάγλυφου, στην οποία το σχέδιο βρίσκεται σχεδόν σε επίπεδο ανάγλυφο, με το βάθος να έχει αφαιρεθεί και να είναι αδρά επεξεργασμένο. Οι λεπτομέρειες αποδίδονται με εγχαράξεις. Το πιο χαρακτηριστικό όμως στοιχείο της συγκεκριμένης τεχνικής είναι η εναπόθεση (τις πλείστες φορές) έγχρωμης κηρομαστίχης επάνω στο βάθος.

Ουσιαστικά, ανάγλυφα σε επιπεδόγλυφη τεχνική έχουμε από την επισκοπική βασιλική του Κουρίου, την παλαιοχριστιανική βασιλική της Αμαθούντας, το συγκρότημα του Αγίου Φίλωνα στην Καρπασία, τη βασιλική της Καμπανόπετρας στη Σαλαμίνα, τη βασιλική της Χρυσοπολίτισσας στην Πάφο. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία αποτελούν τμήμα της αρχιτεκτονικής γλυπτικής των κτηρίων που κοσμούσαν και διακοσμούνται από γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα. Κάποια έχουν βρεθεί *in situ* και άλλα σε δεύτερη χρήση. Τα πλείστα παραδείγματα είναι πραγματικά εξαιρετικά και ανάμεσά τους βρίσκονται και πολύ ιδιαίτερα επιπεδόγλυφα, όπως μία πεταλόσχημη πλάκα Αγίας Τράπεζας και μία άλλη ορθογώνια με παράσταση του Δανιήλ με τα λιοντάρια.

Η σχετική βιβλιογραφία κάνει λόγο για πλήθος ευρημάτων επιπεδόγλυφης τεχνικής, τα οποία έχουν ανευρεθεί κατά τις ανασκαφές των σημαντικών παλαιοχριστιανικών μνημείων. Το λυπηρό όμως είναι ότι μόνο 50 συνολικά παραδείγματα έχουν δημοσιευτεί μέχρι τώρα. Ο κύριος όγκος του σημαντικότερου αυτού υλικού παραμένει στο ερευνητικό σκοτάδι των αποθηκών των μουσείων, μακριά από τους νέους επιστήμονες, οι οποίοι σκοντάφτουν συνεχώς στους σκοπέλους της γραφειοκρατίας.

Αικατερίνη Κουμαριανού, Αλέξης Μάλλιαρης

**Βενετοτουρκικές συγκρούσεις στην ανατολική Μεσόγειο
(Κύπρος, Κρήτη, Πελοπόννησος, Ιόνια νησιά): ευρωπαϊκά δίκτυα
ενημέρωσης 16ος-18ος αι.**

Η ανακοίνωση βασίζεται σε μη δημοσιευμένο, έντυπο υλικό προερχόμενο από τυπογραφεία ευρωπαϊκών πόλεων και αναφερόμενο στις μακροχρόνιες συγκρούσεις μεταξύ Βενετών και Τούρκων, για την κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο.

Στόχος της εργασίας είναι να παρουσιάσει και να αναδείξει τρόπους και μέσα αναπαραγωγής και μετάδοσης των ειδήσεων στη δυτική Ευρώπη, σχετικά με τον ανταγωνισμό Δύσης και Ανατολής στον ζωτικό χώρο της Κύπρου, της Κρήτης, της Πελοποννήσου και των Ιονίων νησιών από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα.

Πέτρος Κουφόπουλος

Το οικοδομικό χρονικό της Μονής Αποστόλου Ανδρέα στο Ριζοκάρπασσο

Το οικοδομικό συγκρότημα της Μονής είναι από αρχιτεκτονικής άποψης ιδιαίτερα ενδιαφέρον, όσο και ιδιότυπο. Αποτελείται από ένα σύνθετο κεντρικό συγκρότημα, του οποίου ο πυρήνας είναι οι δύο λατρευτικοί ναοί και μία παρακείμενη ομάδα νεότερων μεμονωμένων κτηρίων διατεταγμένων σε σχήμα Γ γύρω από μία ευρύχωρη πλατεία. Ο παλαιός ναός του Αγίου Ανδρέα που βρίσκεται χαμηλά κοντά στη θάλασσα και διαθέτει αγίασμα είναι κτίσμα της περιόδου της Φραγκοκρατίας (15ος αι. περίπου). Η αψίδα του ιερού πιθανότατα ανήκει σε παλαιότερη φάση. Δυτικότερα και σε ψηλότερη στάθμη βρίσκεται ο νεότερος ναός του 1867 που καλύπτεται με ευρύ οξυκόρνο θόλο και αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της κυπριακής ναοδομίας του τέλους του 19ου αιώνα. Στα δυτικά και νότια υπάρχουν πολλές προσθήκες που εκτείνονται χρονολογικά από το τέλος του 19ου αι. ως το 1914 και περιλαμβάνουν τη φαρδιά στοά με πέντε ισχυρά τόξα, το βαπτιστήριο, τον γυναικωνίτη, το κωδωνοστάσιο, σειρά κελλιών και τους πρώτους επίσημους χώρους υποδοχής και διοίκησης της Μονής. Δυτικότερα την ίδια εποχή κατασκευάστηκε στο μέσον του δυτικού προαυλίου οκταγωνική δεξαμενή – κρήνη και λίγο αργότερα το 1919 οικοδομήθηκε ένας

νέο-αναγεννησιακής μορφολογίας ισόγειος ξενώνας με στοές κατά μήκος της νότιας, ανατολικής και δυτικής του πλευράς. Η οικοδομική ανάπτυξη δεν έπαψε στις επόμενες δεκαετίες μέχρι και το 1967 όταν έγιναν οι πανηγυρισμοί για την εκατονταετηρίδα από την επανίδρυση της Μονής. Στο διάστημα αυτό ανοικοδομήθηκαν στη δυτική και βόρεια πλευρά του δυτικού προαυλίου της Μονής μια σειρά ισόγειων γραμμικών κτηρίων ξενώνων με φέροντα οργανισμό από οπλισμένο σκυρόδεμα.

Μαρία Κωνσταντουδάκη - Κιτρομηλίδου

Παλαιολόγιες εικόνες στην Κύπρο: εισηγμένη τέχνη και εντόπια παραγωγή

Εξετάζονται ορισμένες παλαιολόγιες εικόνες από την παρακαταθήκη της βυζαντινής τέχνης της Κύπρου, με ιδιαίτερα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά. Τα αξιοπρόσεκτα αυτά έργα παρέχουν την ευκαιρία να συζητηθούν θέματα σχετικά με την τέχνη σημαντικών κέντρων έξω από τη Μεγαλόνησο, τους τρόπους επαφής της Κύπρου με αυτά, την παρουσία Βυζαντινών και ξένων ζωγράφων, σε συνδυασμό με ανέκδοτες αρχειακές ειδήσεις από τα Κρατικά Αρχεία Βενετίας. Από την άλλη πλευρά, ερευνώνται οι εκφάνσεις της εντόπιας καλλιτεχνικής παραγωγής δια μέσου φορητών εικόνων που έχουν αφομοιώσει επιδράσεις από κέντρα εκτός της Κύπρου και συνιστούν αξιόλογα δείγματα τοπικής έκφρασης στο πλαίσιο καλλιέργειας της Βυζαντινής τέχνης κατά την περίοδο διακυβέρνησης των Λουζινιανών (Lusignan).

Λάζαρος Κ. Κωνσταντινίδης

Σύζευξη χρονικότητας και αιωνιότητας, κοσμικού και υπερβατικού σε βυζαντινή κυπριακή εικόνα του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (13ος αι)

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι κυπριακή φορητή εικόνα του 13ου αιώνα προερχόμενη από την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής του Μουτουλλά, στην οποία εικονίζονται ο Χριστός σε στηθαίο, ο άγιος Ιωάννης ο Προδρόμος ολόσωμος,

κρατώντας ειλητάριο, και δίπλα του σε δίσκο η καρατομημένη κεφαλή του, καθώς και ο δωρητής της εικόνας σε στάση δέησης.

Με αφετηρία την Ορθόδοξη Πατερική διάκριση μεταξύ χρόνου και αιωνιότητας, εξετάζεται, εάν και κατά πόσον οι εικονιζόμενες μορφές της ως άνω σύνθεσης μπορούν να ενταχθούν στο σύνολό τους στη διάσταση της εν χρόνω ύπαρξης.

Διαπιστώνεται ότι ενώ ορισμένα εικονογραφικά στοιχεία, όπως η καρατομημένη κεφαλή του Προδρόμου ή η μορφή του δωρητή, εμπίπτουν στην έννοια της χρονικότητας, καθώς συνάπτονται με συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, ορισμένα άλλα, όπως η μορφή του Χριστού που ευλογεί από ψηλά ή το αποκατεστημένο σώμα του Προδρόμου, υπερβαίνουν την διάσταση του χρόνου και παραπέμπουν στην άχρονη υπερβατική διάσταση της αιωνιότητας.

Συμπέρασμα: Η εικονογραφία της Βυζαντινής Κύπρου αισθητοποιεί με τρόπο σαφή και εύληπτο την εσχολογική προοπτική της ανθρώπινης ύπαρξης, υπομνηματίζοντας υποδειγματικά το πνεύμα της Ορθόδοξης Θεολογίας.

Δημήτριος Κωνστάντιος

Μνημεία της Κύπρου μέσα από το φακό του Γεωργίου Σωτηρίου

Η δεκαετία του '30 είναι πολύ σημαντική για την Κύπρο, αφού τότε οργανώνεται περισσότερο συγκροτημένα ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας ενάντια στην Αγγλοκρατία. Η Εκκλησία της Κύπρου παίζει σημαντικό ρόλο σε αυτόν τον αγώνα. Έχει συνειδητοποιήσει τον ρόλο του βυζαντινού παρελθόντος για τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και το ρόλο που μπορεί να παίξει ένα Παγκύπριο Βυζαντινό Μουσείο. Καλείται ο Γεώργιος Σωτηρίου, ο οποίος επισκέπτεται την Κύπρο το 1931, το 1936 και το 1938. Τα μνημεία που καταγράφει και φωτογραφίζει το 1931, δημοσιεύονται στο μνημειώδες Λεύκωμα της Ακαδημίας Αθηνών του 1935.

Τα στοιχεία, οι πληροφορίες και δείγμα των φωτογραφιών που συνέλεξε στις περιοδείες του 1936 και 1938, θα παρουσιαστούν στην ανακοίνωση.

Εξαιρετικά αρχαιακά έγγραφα, αλλά κυρίως μοναδικά φωτογραφικά ντοκουμέντα δείχνουν τη βυζαντινή Κύπρο από το Τρίκομο, την Κανακαριά και το Ριζοκάρπασο μέχρι την Μόρφου, την Κακοπετριά και την Αμμόχωστο.

Έλση Μαθιοπούλου Τορναρίτου

Πρώτη γνωριμία ενός Χρονικού της πολιορκίας και πτώσης της Λευκωσίας του Ιταλοκύπριου διερμηνέα Φίλιππου Μαμπρέ, που τυπώθηκε ήδη το 1571 στη Γερμανία

Το χρονικό της πολιορκίας της Λευκωσίας, που κατά πάσα πιθανότητα γράφτηκε σε φυλακή της Κωνσταντινούπολης από τον ήδη αιχμάλωτο Μαμπρέ και φυγαδεύτηκε με άγνωστο τρόπο, ίσως μέσω Βενετίας στη Γερμανία. Στις νότιες περιοχές αυτής της χώρας υπήρχε μεγάλο ενδιαφέρον για τον «πόλεμο της Κύπρου και άλλες ανάλογες εκδόσεις αυτή την εποχή».

Το ιταλικό κείμενο μεταφράζεται από τον Γερμανό λόγιο Jachim Lochner και εκδίδεται στην Αυγούστα (Augsburg) από τον Michael Manger, έναν από τους σπουδαιότερους τυπογράφους της εποχής. Χρηματοδότης του βιβλίου φαίνεται ότι έγινε ο Wilhelm von Dernbach από τη Νυρεμβέργη, γνωστός ονοματιστής και λόγιος. Το ίδιο το βιβλίο με την εισαγωγή και τον πρόλογό του αποτελεί μια επιπλέον ένδειξη για τις πρώιμες επαφές και σχέσεις Κύπρου-Γερμανίας.

Διονύσιος Α. Μαμαγκάκης

Γεφύρα Ισχυρίου – Άννα Ραδηγή: η θέση των γυναικών της επαρχιακής αριστοκρατίας στο Βυζάντιο του 12ου αιώνα μέσα από κτητορικές παραστάσεις ναών (Κύπρος-Καστοριά)

Είναι γνωστό ότι από τον 11ο αιώνα οι γυναίκες στο Βυζάντιο ακολουθούν τις εξελίξεις που επισημαίνουν στη μεσαιωνική ελληνική κοινωνία, τόσο στα ανώτερα όσο και στα μεσαία αστικά στρώματα. Ειδικά τις πρώτες ευνοεί ιδιαίτερα η ενίσχυση –αρχικά– και η εμπέδωση –κατόπιν– της στρατιωτικής και γαιοκτητικής αριστοκρατίας εις βάρος της παλαιότερης γραφειοκρατικής. Είναι ενδεικτικό ότι οι γυναίκες αυτές, που από τα τέλη του 11ου αιώνα ανήκουν λίγο ως πολύ όλες στο οικογενειακό –με την ευρεία έννοια– περιβάλλον των Κομνηνών, συναισθάνονται πλέον τη σπουδαιότητά τους_ τώρα δεν ήταν απλώς κάτοχοι έγγειας ιδιοκτησίας, αλλά είχαν πρωτίστως το προνόμιο της μεταβίβασης της οικογενειακής περιουσίας και του οικογενεια-

κού ονόματος. Και παράλληλα, αποκτούν μια ιδιαίτερη υπερηφάνεια για την καταγωγή τους, την οποία μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις συνδέουν αποκλειστικά με το μητρικό γένος. Η ιστορία της Άννας Κομνηνής αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα του κύρους και της σπουδαιότητας των γυναικών του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος του ιδρυτή της δυναστείας των Κομνηνών, Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118), ενώ πληθώρα άλλων κειμένων επιβεβαιώνει το status αυτό των γυναικών της κομνηνικής αυλής και για το υπόλοιπο του 12ου αιώνα.

Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι η ανίχνευση των παραπάνω εξελίξεων και εκτός του χώρου της βυζαντινής πρωτεύουσας, στη βυζαντινή περιφέρεια. Παρότι τα στοιχεία των πηγών όσον αφορά εν γένει στις γυναίκες της επαρχίας (τουλάχιστο κατά τον 11ο και 12ο αιώνα) είναι πενιχρά, οι κτητορικές παραστάσεις σε επαρχιακά μνημεία, οι οποίες τώρα απαντούν όλο και συχνότερα, αποτελούν πολύτιμο υλικό μελέτης της γυναίκας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων των επαρχιών του κομνηνείου Βυζαντίου. Από τις συνολικά τέσσερις παραστάσεις, στις οποίες απεικονίζονται γυναίκες κτητόρισσες (η μία απ' αυτές σώζεται σε επίπεδο σπαραγμάτων και ταυτίζεται με την πρώην βασίλισσα Μαρία την Αλανή), το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο: αυτή της Γέφυρας στην Παναγία της Ασίνου στην Κύπρο (1105/6) και εκείνη της Άννας Ραδηνής στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (1180-1190). Και στις δύο περιπτώσεις φαίνεται να αντιπροσωπεύεται η τοπική αριστοκρατία. Στην Παναγία της Ασίνου, μάλιστα, γίνεται αναφορά στον Αλέξιο Κομνηνό, πράγμα που ίσως υποδηλώνει κάποια σχέση του τοπικού αξιωματούχου και κτήτορα μάγιστρου Νικηφόρου Ισχυρίου με τον αυτοκράτορα: άλλωστε, έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι ο Νικηφόρος ήταν γιος του έμπιστου συνεργάτη του Αλεξίου δούκα της Κύπρου Κωνσταντίνου Ευφορβηνού Κατακαλών.

Οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν οι κτητορικές παραστάσεις των ανωτέρω ναών αποδεικνύουν την ενισχυμένη θέση της γυναίκας της επαρχιακής αριστοκρατίας στο χώρο της οικογένειας και σε συμβολικό επίπεδο. Η υπερηφάνεια για την καταγωγή είναι ιδιαίτερος εμφανής στην περίπτωση της συζύγου του Θεοδώρου Λημνιώτη, Άννας Ραδηνής. Ωστόσο, ενυπάρχει και σ' εκείνη της Γεφύρας, σε ένα δεύτερο όμως επίπεδο ανάγνωσης. Η πρώτη καταλαμβάνει επιδεικτικά τη δεσπόζουσα θέση ανάμεσα στα κοσμικά πρόσωπα του κτητορικού πίνακα των Αγίων Αναργύρων, ενώ η δεύτερη, παρότι δεν κυριαρχεί στην κτητορική παράσταση της Ασίνου, αποτελεί το «κλειδί» για την ερμηνεία της όλης κτητορικής σύνθεσης –η οποία φέρει σαφή εσχολογικά στοιχεία– και ασφαλώς το πρόσωπο, χάριν του οποίου ανοικοδομείται ο ναός.

Σταύρος Μαμαλούκος

Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Προκοπίου στη Σύγκραση Αμμοχώστου

Παρά το μεγάλο ενδιαφέρον που αναμφισβήτητα παρουσιάζει ο ναός του Αγίου Προκοπίου στο κατεχόμενο σήμερα χωριό Σύγκραση της επαρχίας Αμμοχώστου είναι ένα από τα λιγότερο γνωστά βυζαντινά μνημεία της Κύπρου. Αναφορές (συνήθως περιορισμένης εκτάσεως, κάποτε όμως και εκτενέστερες) σε αυτό έχουν γίνει από τους Γ. Σωτηρίου, Αθ. Παπαγεωργίου, Σ. Χατζησάββα, Φ. Χατζηχριστοφή, Τ. Papacostas και Χ. Χοτζάκογλου.

Με την παλαιότερη ιστορία του μνημείου σχετίζεται μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επιγραφή που χρονολογείται από τον 10ο αιώνα. Το μνημείο έχει κατά καιρούς δεχθεί αρκετές επισκευές, οι τελευταίες από τις οποίες χρονολογούνται στα 1918 και 1955. Στα νεώτερα χρόνια η εκκλησία χρησίμευε ως ενοριακή και κοιμητηριακή της Σύγκρασης. Παρά τις φθορές που έχει υποστεί από την εγκατάλειψη, μετά την εισβολή του 1974, το μνημείο διατηρείται ακόμη σε αρκετά καλή κατάσταση.

Ο ναός του Αγίου Προκοπίου είναι ένας μεγάλων σχετικά διαστάσεων σταυροειδής εγγεγραμμένος χωρίς νάρθηκα. Ο εσωτερικός χώρος του χαρακτηρίζεται από συμμετρία και ως προς τους δύο του άξονες. Τα τέσσερα σκέλη του σταυρού καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους. Με κατά μήκος διατεταγμένους ημικυλινδρικούς θόλους καλύπτονται και τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα, τα οποία χωρίζονται από την διαμήκη κεραία του σταυρού με τοίχους, στους οποίους ανοίγονται τοξωτές δίοδοι. Οι τοίχοι της εκκλησίας είναι κτισμένοι με λιθοδομή από μετρίου μεγέθους ημιμάζευτους πωρόλιθους. Η θολοδομία της είναι επίσης από πωρόλιθους. Τα τοξωτά ανώφλια των περισσότερων παραθύρων της είναι κατασκευασμένα από ολόσωμα τεμάχια πωρολίθου. Εξωτερικά ο ναός είναι μάλλον βαρύς, παρότι οι στέγες του παρουσιάζουν μεγάλη σχετικά κλιμάκωση υψών. Το τύμπανο του τρούλλου είναι εξωτερικά κυλινδρικό. Ημικυλινδρική είναι και η κόγχη του αγίου βήματος, η μοναδική από τις τρεις κόγχες του ιερού που προβάλλει εξωτερικά. Οι όψεις του ναού είναι βαριές με χαμηλές αναλογίες. Η σύνθεσή τους χαρακτηρίζεται από απόλυτη συμμετρία.

Η μελέτη της τυπολογίας του ναού του Αγίου Προκοπίου προσφέρει στοιχεία για την περαιτέρω μελέτη της κατηγορίας εκείνης των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών που έχει επικρατήσει να ονομάζονται «ελλαδικοί μεταβατικοί», των οποίων η διάδοση φαίνεται ότι ήταν πολύ μεγαλύτερη από ότι παλαιότερα πιστευόταν.

Από την άποψη της κατασκευής και της μορφολογίας ο ναός της Σύγκρασης παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρώιμης μεσοβυζαντινής κυπριακής ναοδομίας, την οποία διακρίνει ένας συντηρητισμός που παραπέμπει σε ιδιώματα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, όπως η λεγόμενη «Ανατολική» και η «Προελλαδική Σχολή». Στη μελέτη των ιδιωμάτων αυτών, των οποίων τα περισσότερα χαρακτηριστικά ανάγονται στην παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική παράδοση, η οποία αποτελεί την κοινή βάση για τη διαμόρφωση της κατά τόπους μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής, μπορεί να συνδράμει αποφασιστικά η εξέταση του ναού του Αγίου Προκοπίου και των άλλων σύγχρονων με αυτόν κυπριακών μνημείων.

Πέλλη Μάστορα

Αρχαιολογική διερεύνηση των ψηφιδωτών δαπέδων της βασιλικής Α' στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας, Πάφου

Τα ψηφιδωτά δάπεδα του παλαιοχριστιανικού οικισμού του Αγίου Γεωργίου Πέγειας έχουν από καιρό μελετηθεί, συντηρηθεί και καταχωρηθεί στο κεφάλαιο της παλαιοχριστιανικής τέχνης της Κύπρου. Η εκ νέου αρχαιολογική διερεύνηση αυτών και κυρίως του ψηφιδωτού δαπέδου του κεντρικού κλίτους και του ιερού βήματος της βασιλικής Α' οδήγησε σε διαπιστώσεις και σκέψεις σχετικά με την ιδιαίτερη ιστορική και αρχαιολογική αξία του.

Συγκεκριμένα, η σημερινή εικόνα του ψηφιδωτού δαπέδου στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής Α' είναι ιδιαίτερα προβληματική. Αποτελείται από πολυάριθμα διάσπαρτα σπαράγματα μικρών και μεγάλων διαστάσεων, τα οποία βρίσκονται από το 1973 επανατοποθετημένα σε υπόστρωμα τσιμεντοκονιάματος και οι μεγάλες μεταξύ τους κενές επιφάνειες είναι συμπληρωμένες με ανοιχτής ρόδινης απόχρωσης κονίαμα. Τα σπαράγματα παρουσιάζουν εμφανή εικονογραφική και τεχνοτροπική ανομοιογένεια δημιουργώντας εκ πρώτης την εντύπωση ότι πρόκειται για κολλάζ σπαραγμάτων από διαφορετικά ψηφιδωτά δάπεδα ή για λαθμενή επανατοποθέτηση κατά τις προηγούμενες επεμβάσεις συντήρησης. Από την αναλυτική περιγραφή της υπάρχουσας κατάστασης του ψηφιδωτού διαπιστώθηκε ότι η συγκεχυμένη εικόνα του οφείλεται σε μικρής και μεγάλης κλίμακας επιδιορθώσεις που έγιναν στην αρχαιότητα και μόνο ορισμένα τμήματα ανήκουν στην αρχική του μορφή.

Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζονται α) η αποκατάσταση της αρχικής μορφής του ψηφιδωτού δαπέδου του κεντρικού κλίτους της βασιλικής Α' και β) η ταξινόμηση των διαφόρων φάσεων των αρχαίων επεμβάσεων επιδιόρθωσης του ψηφιδωτού, και επιχειρείται η σκιαγράφηση του ιστορικού της διατήρησης του ψηφιδωτού κατά την αρχαιότητα. Πρόθεση της αρχαιολογικής αυτής διερεύνησης είναι η προβολή της ιστορικής αξίας και σημασίας του ψηφιδωτού δαπέδου, παρά τη μειωμένη λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του καλλιτεχνικής αξίας του. Παράλληλα επιχειρείται μια εκ νέου ανάγνωση και κατανόηση της επιμέρους εικονογραφικών θεμάτων του ψηφιδωτού διακόσμου της βασιλικής Α'.

Χαράλαμπος Μπακιρτζής

Αρχαιολογικές εργασίες στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας (Ακρωτήριο Δρέπανο) 1996-2005

Στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας (ακρωτήριο Δρέπανο) ανασκάπτονται τα ερείπια λιμενικού οικισμού παλαιοχριστιανικών χρόνων, που χρησίμευε από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου έως τα μέσα του 7ου αι. ως σταθμός των πλοίων που μετέφεραν σιτηρά από την Αλεξάνδρεια στην Κωνσταντινούπολη. Κατά τη διάρκεια αρχαιολογικών εργασιών στο χώρο της δεκαετία 1996-2005.

1. Αποκαλύφθηκαν στο σύνολό τους τα προς βορράν προσκτίσματα της βασιλικής Γ', η οποία ευρίσκεται στο άκρον του οικισμού και επί της οδού που οδηγούσε στο εσωτερικό της Πάφου. Τα προσκτίσματα της βασιλικής (6ος αι.) αναπτύσσονται γύρω από διόροφο φυλάκειο/ξενώνα που προϋπήρχε στη θέση αυτή.
2. Νέα δωμάτια προσετέθηκαν μετά από ανασκαφή στο κτήριο του *επισκοπείου*, δυτικά της βασιλικής Α', αποκαταστάθηκε η επικοινωνία του *επισκοπείου* με το βαπτιστήριο της βασιλικής μέσω του ορόφου του και διερευνήθηκαν οι περιόδοι λειτουργίας του. Διαπιστώθηκε ότι το *επισκοπείον* δεν είχε κτιστεί ex novo στη θέση αυτή αλλά προϋπήρχε παλαιότερο κτήριο, τμήματα του οποίου ενσωματώθηκαν σε αυτό. Στο τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου ο όροφος του *επισκοπείου* κατέρρευσε, τα μπάζα μεταφέρθηκαν στην εσωτερική αυλή του και το κτήριο συνέχισε να λειτουργεί ως μονόροφο. Μετά τα μέσα του 7ου αιώνα έπαυσε να υφίσταται και τα ερείπιά του εχρησιμοποιούντο έκτοτε ως λιθορυχείο.

3. Με την ευκαιρία εργασιών επισκευής του μεσαιωνικού καμαροσκεπούς ναυδρίου του Αγίου Γεωργίου έγιναν ανασκαφικές έρευνες γύρω από αυτό και διαπιστώθηκε η ύπαρξη περιβόλου στη νότια πλευρά του, σύγχρονου με την ίδρυσή του στον 13ο-14ο αι. Η προς δυσμάς επέκταση του ναυδρίου στην Οθωμανική περίοδο σχετίζεται με την ανάδειξή του σε κέντρο προσκύνησης κατοίκων της περιοχής.
4. Στο πνεύμα της ολοκληρωμένης αρχαιολογικής προστασίας η Αποστολή συνεργάστηκε με το Τμήμα Αρχαιοτήτων στον καταρτισμό σχετικής προτάσεως με στόχο τη διατήρηση της αυθεντικότητας και η διαφύλαξη της αύρας του αρχαιολογικού χώρου στον Άγιο Γεώργιο. Στο πλαίσιο της προτάσεως αυτής η Αποστολή ασχολήθηκε με την καταγραφή και αποτύπωση και σχεδιαστική αποκατάσταση των ψηφιδωτών δαπέδων της βασιλικής Α'. Η Αποστολή ασχολήθηκε επίσης με την καταγραφή, αξιολόγηση και επανατακτοποίηση όσων μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών μελών διασώθηκαν στο χώρο. Στην εργασία αυτή συμπεριελήφθη και η επανατοποθέτηση των αναστηλωμένων κιόνων στις βασιλικές Α' και Β' μετά από βελτίωση της υποδομής των, ως και η τοποθέτηση επ'αυτών κιονοκράνων. Η Αποστολή ανέλαβε επίσης τη φύτευση τοπικών ειδών βλάστησης στο πνεύμα συσχετισμού αρχαιολογικού χώρου και φυσικού περιβάλλοντος.

Στάθης Μπίρταχας

Μορφές πρόσληψης της Μεταρρύθμισης και μηχανισμοί πειθάρχησης στην Ιταλία στα μέσα του 16ου αιώνα: Κύπριοι βενετοί υπήκοοι στη ρωμαϊκή Ιερή Εξέταση

Χρησιμοποιώντας έγγραφα από δίκες της ρωμαϊκής Ιερής Εξέτασης στη Βενετία εναντίον ελληνορθόδοξων βενετών υπηκόων από την Κύπρο, που φέρονταν ότι έβλεπαν με συμπάθεια ή ότι είχαν ασπαστεί τις ιδέες της Μεταρρύθμισης, η ανακοίνωση επιδιώκει να σκιαγραφήσει: τις μορφές πρόσληψης των ιδεών αυτών και τη διαδικασία συγκρότησης ή/και κατασκευής της ταυτότητας των κατηγορούμενων, τους διαύλους επικοινωνίας τους, τις προπαγανδιστικές τους πρακτικές και τους ενδεχόμενους τρόπους διάδοσης της αίρεσης στο *Βασίλειο της Κύπρου*, τους μηχανισμούς πειθάρχησης της μετατρίδεντινής καθολικής Εκκλησίας και εν γένει τα κατασταλτικά μέτρα που εφάρμοζε με σκοπό τη θρησκευτική ομογενοποίηση, καθώς και την πολιτική των κοσμικών αρχών της Βενετίας

Βασιλική Νεράντζη-Βαρυμάζη**Η εικόνα του άλλου στην Κύπρο κατά το Μεσαίωνα**

Η έκφραση «έθνος Κυπρίων» στη χρονογραφία του Ιωάννη Σκυλίτση τον 11ον αιώνα επισημαίνει και τονίζει τη διάκριση ανάμεσα στους Κυπρίους και στους γύρω λαούς, με τους οποίους ήρθαν σε επαφή οι κάτοικοι της Κύπρου κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Οι λαοί αυτοί ήταν κυρίως οι Άραβες, οι Λατίνοι κάτοικοι της Δυτικής Ευρώπης και κυρίαρχοι της Κύπρου στη συνέχεια, ακόμη και οι Βυζαντινοί της Κωνσταντινούπολης. Η διάκριση απέναντι σε όλους αυτούς γίνεται με βάση το θρήσκευμα ή το δόγμα τους, τη γλώσσα, τις ιδιαίτερες συνήθειές τους και πάνω από όλα τις εχθρικές ή συμβατικές και εμπορικές σχέσεις των άλλων με την Κύπρο. Οι σχέσεις αυτές δεν παραμένουν πάντοτε σταθερές, αλλά διαφοροποιούνται με το πέρασμα των αιώνων και την μεταβολή των γενικότερων συνθηκών στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Κατά συνέπεια αλλάζουν και οι περιγραφές, καθώς και οι χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιούνται από τις πηγές για τους ξένους λαούς που πέρασαν από την Κύπρο κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα.

Κωνσταντίνος Νίκας**Οι Κύπριοι Ιερώνυμος Κόμπης και Μιχαήλ Μπούας και η δράση τους στην αδελφότητα των Ελλήνων της Νεάπολης**

Οι κύπριοι Ιερώνυμος Κόμπης και Μιχαήλ Μπούας είναι και οι δύο Καπετάνιοι στην υπηρεσία του βασιλιά της Νάπολης. Γεννήθηκαν στην δεκαετία του 1550, ο Μπούας το 1551, για τον Κόμπη δεν ξέρουμε πότε ακριβώς. Ζούσαν με τις οικογένειές τους στο δρόμο των Ελλήνων της Νεάπολης σε ιδιότητα σπίτια που σημαίνει ότι βρίσκονταν σε καλή οικονομική κατάσταση. Υπήρξαν σημαντικά και δραστήρια άτομα, ήταν μέλη της Εκκλησίας και Αδελφότητας των Ελλήνων της Νεάπολης και εξελέγησαν πολλές φορές Επίτροποι αυτής. Είχαν κάποια συγγένεια μεταξύ τους, μάλλον ο Κόμπης είχε παντρευτεί την αδελφή του Μπούα, γιατί τον ονομάζει κουνιάδο του.

Σημαντική είναι η προσφορά τους στη διατήρηση της Ορθόδοξης Πίστεως και των

Ελληνικών παραδόσεων και εθίμων, όταν η Καθολική Εκκλησία με την επιβολή καθολικών ιερέων στην εκκλησία των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου των Ελλήνων της Νεάπολης, προσπάθησε, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Consilio di Trento (1565) και κατά συνέπεια τις αρχές της Αντιμεταρρύθμισης, να καταργήσει όλους τους θρησκευτικούς πυρήνες που δεν υπήκουαν στον πάπα και στον καθολικισμό. Στον αγώνα αυτόν των Ελλήνων ο Κόμης και ο Μπούας έδειξαν απαράμιλλον σθένος, ηθική δύναμη και υπερηφάνεια.

Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου

Αρχειακές μαρτυρίες για τους Δυτικούς στη φραγκοκρατούμενη Κύπρο

Η θέση της Κύπρου ως κομβικό σημείο της ανατολικής Μεσογείου και η αίγλη που γνώρισε το νησί στη Δύση την περίοδο των Λουσινιάν χρήζει περαιτέρω έρευνας. Στόχος της ανακοίνωσης είναι μέσα από δυτικές αρχειακές πηγές να τονιστεί η παρουσία και οι δραστηριότητες των Δυτικών (Φράγκων, Βενετών, Καταλανών) που εγκατεστάθησαν στη φραγκοκρατούμενη Κύπρο, όπως και η συμβίωση με τους κατοίκους του νησιού επιτρέποντας την ανάπτυξη αλληλεπιδράσεων και αποδεκτικότητας, ενώ από την άλλη να τεθούν ερωτήματα σχετικά με τις σχέσεις και τις διεκδικήσεις των δυτικών ηγεμόνων, όπως των Ανδεγαυών της Σικελίας και των Αραγωνίων βασιλέων με τους Λουσινιάν ιδιαίτερα το 13^ο και 14^ο αιώνα. Πιστεύουμε ότι η αξιοποίηση δημοσιευμένου και ανέκδοτου δυτικού αρχειακού υλικού (κυρίως ανδεγαυικά, βενετικά και καταλανικά έγγραφα) θα διαφωτίσει περισσότερο την ιστορική αυτή περίοδο δίνοντας πιο ολοκληρωμένη και σφαιρική εικόνα της κατάστασης που διαμορφώθηκε, συμβάλλοντας έτσι σε μια νέα οπτική του μεσογειακού πολιτισμού την εποχή των σταυροφοριών.

Χρήστος Κ. Οικονόμου

Ο Άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος και το συγγραφικό του έργο

Το θέμα που θα μας απασχολήσει στην παρούσα εισήγηση είναι ο Άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος και το συγγραφικό του έργο.

Ο Νεόφυτος ήταν γιός του Αθανασίου και της Ευδοξίας και γεννήθηκε το 1134 στο μικρό αγροτικό συνοικισμό Κάτω Δρυ, που υπαγόταν διοικητικά στην πόλη των Λευκάρων. Είχε επτά αδέρφια, αγόρια και κορίτσια.

Λόγω οικονομικών δυσχερειών έμεινε αναλφάβητος μέχρι τα δεκαοκτώ του χρόνια και ασχολείτο με το επάγγελμα του αμπελοκαλλιεργητή, για να συντηρεί την οικογένειά του. Ωστόσο οι γονείς τού πρόσφεραν την πνευματική αγωγή και την κατά Θεόν παιδεία και αυτό τον οδήγησε στην ομολογία «αγαθής ρίζης αγαθά πάντως και τα βλαστήματα».

Οι γονείς του τον αρραβώνιασαν και στα δεκαοκτώ του ήθελαν να τον παντρέψουν. Ωστόσο, εκείνος είχε διαφορετικούς προσανατολισμούς, για αυτό κατέφυγε στο Μοναστήρι του ιερού Χρυσοστόμου στον Κουτσοβέντη, της οροσειράς του Πενταδακτύλου. Οι γονείς και οι συγγενείς του μετά από δίμηνη αναζήτηση τον βρήκαν και τον έφεραν πίσω στο χωριό και στην αρραβωνιαστικά του. Όμως, στη συνέχεια διαλύει τους αρραβώνες και γυρνάει πάλι στη Μονή του Χρυσοστόμου το 1151. Γίνεται η κουρά του Νεοφύτου σε ατμόσφαιρα μυσταγωγική και ο ηγούμενος Μάξιμος του αναθέτει ως διακόνημα την καλλιέργεια των αμπελιών στην περιοχή «Βούπες» για πέντε χρόνια. Στο διάστημα αυτό μαθαίνει τα πρώτα γράμματα, τόσο από τη συμμετοχή του στις συνάξεις του εικοσιτετράωρου, όσο και από κάποια «μαθήματα» από τους αδελφούς της Μονής.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι από παιδαγωγική άποψη ο Άγιος Νεόφυτος αποτελεί σπάνια περίπτωση σε παγκόσμιο επίπεδο, γιατί, ενώ ήταν αναλφάβητος ως τα δεκαοκτώ του χρόνια, κατόρθωσε να αποκτήσει τέτοια μόρφωση και παιδεία ώστε να συγγράφει περίπου 4500 χειρόγραφες σελίδες και να καλύψει όλους τους τομείς της Θεολογίας. Από άποψη θεολογική, το συγγραφικό έργο του Εγκλείστου τον καθιερώνει ως τον μεγαλύτερο θεολόγο όλων των εποχών στην Κύπρο, μετά τον Άγιο Επιφάνιο Σαλαμίνας. Ως πατέρας της Ορθόδοξης Εκκλησίας βρίσκεται στο επίπεδο των μεγάλων Πατέρων και παραλληλίζεται με τον ιερό Χρυσόστομο.

Κατά το διάστημα αυτό της πενταετούς "εκπαιδευσεώς του" στη Μονή του ιερού Χρυσοστόμου (1152-1156) είχε τέτοιες επιδόσεις, που κατόρθωσε να αποστηθίσει ολόκληρο το βιβλίο των Ψαλμών.

Μετά το πενταετές διακόνημα του Νεοφύτου, στην καλλιέργεια των αμπελιών στην περιοχή "Βούπες", ο ηγούμενος της Μονής Χρυσοστόμου Μάξιμος, τον μετέθεσε στον ναό ως "παρεκκλησιάρχον". Στο διακόνημα αυτό παρέμεινε επί δύο χρόνια (1157-1158), όμως νυχθημερόν τον παρενοχλούσε ο "φιλήσυχος έρως".

Κατά τον μήνα Νοέμβριο ή Δεκέμβριο του 1158, ζήτησε άδεια από τον Ευφρόσυνο, τον νέο ηγούμενο της Μονής και διάδοχο του Μαξίμου, να μεταβεί στους Αγίους Τόπους και να προσκυνήσει στα Ιεροσόλυμα και στα άλλα αγιασμένα μέρη. Κυρίως όμως "μήπως και εν ταις ερήμοις εκείναις περιτύχω ανδρός", αναφέρει ο Νεόφυτος, "ησυχίου και ερημικού και ακολουθήσω αυτώ". Το ταξίδι αυτό διήρκεσε έξι μήνες πιθανόν μέχρι τον μήνα Απρίλιο ή Μάιο του 1159. Τότε, ο Θεός τού αποκάλυψε να μην εγκατασταθεί στις ερημικές περιοχές του Ιορδάνη, αλλά να μεταβεί σε άλλο μέρος, δηλαδή θα βοηθήσει τον άγιο να κτίσει ναό.

Ο Νεόφυτος γύρισε και πάλι πίσω στην Κύπρο, στην Ιερά Μονή του ιερού Χρυσοστόμου, με την προϋπόθεση να μονάσει στις πλαγιές του όρους Κουτσοβέντη. Αυτό φαίνεται ότι δεν το ενέκριναν ο ηγούμενος Ευφρόσυνος και οι άλλοι πατέρες της Μονής, γι' αυτό και αποφάσισε να πάει στο Λάτρον όρος, για να υποταχθεί και να υπηρετήσει εκεί κάποιον αναχωρητή. Όμως, φθάνοντας στο φρούριο της Πάφου, οι φρουροί του ναυστάθμου τον εξέλαβαν ως φυγά, τον συνέλαβαν και τον έβαλαν στη φυλακή. Με τη μεσολάβηση κάποιων ευλαβών ανθρώπων απελευθερώθηκε και ενώ βρισκόταν σε απορία, ποιά κατεύθυνση να ακολουθήσει, ο Θεός οδήγησε τα βήματά του στον κρημό και τη μικρή σπηλιά του Μελισσόβουνου της Πάφου. Από την 24ην Ιουνίου, μνήμη της γεννήσεως του Τιμίου Προδρόμου, ανίχνευε την περιοχή μέχρι τον Σεπτέμβριο μήνα του ιδίου έτους, όπως είδαμε παραπάνω.

Ενέκρινε την τοποθεσία ως κατάλληλη για την ικανοποίηση του «φιλήσυχου έρωτα» του, που τόσο τον πίεζε, γι' αυτό άρχισε να λαξεύει το σπήλαιο, επί έναν ολόκληρο χρόνο, συγκεκριμένα από τον Σεπτέμβριο του 1159 έως 14ην Σεπτεμβρίου, γιορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού, του επόμενου χρόνου (1160). Ο Νεόφυτος λάξευε τον τάφο του και αφιέρωσε την «Πρεσβυτέραν Εγκλείστραν» στον Τίμιο Σταυρό, οπότε, εκτός από την ονομασία του «Έγκλειστος», προτιμά και τον τίτλο «Νεόφυτος, ευτελής Μοναχός, Πρεσβύτερος και Έγκλειστος, ο Τιμοσταυρίτης». Έτσι εγκαθίσταται πια οριστικά στην Εγκλείστρα. Ο Έγκλειστος, εκτός από τον Ψαλτήρα, απομνημόνευσε την Εξαήμερον και μεγάλο μέρος της Γενέσεως στη σπηλιά της Πάφου.

Αθανάσιος Παλιούρας

Ο Κύπριος ζωγράφος Ιωάννης εκφράζει τις καλλιτεχνικές τάσεις των Ελλήνων της Βενετίας (1589-1593)

Σύμφωνα με τις αποφάσεις της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας αντί του Κρητικού Μιχαήλ Δαμασκηνού ανατέθηκε στον ζωγράφο Ιωάννη από την Κύπρο η συνέχιση του προγράμματος αγιογράφησης των υπολοίπων τμημάτων του Ιερού (που δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει ο Δαμασκηνός) και του τρούλλου του περιήφημου ναού Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων. Σε προηγούμενες μελέτες δημοσιεύσαμε όλο το αρχειακό υλικό, που αναφέρεται στο έργο που εκτέλεσε ο Κύπριος καλλιτέχνης, συμπληρώνοντας την καλλιτεχνική και λατρευτική εμφάνιση του εσωτερικού του Ναού. Ως σήμερα, συντηρημένες πλέον οι τοιχογραφίες, αποτελούν εικαστικά τεκμήρια της μεγάλης τέχνης του 16ου αιώνα. Ο Κύπριος Ιωάννης μαθήτευσε κοντά στους Κρητικούς καλλιτέχνες, αλλά είχε και πολύ καλή παιδεία της σύγχρονης δυτικής ζωγραφικής. Έτσι εξηγείται το γεγονός που συνεργάστηκε στο εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλλου με τον φημισμένο Βενετό ζωγράφο Jacopo Tintoretto (1518-1594), ο οποίος βρισκόταν στην πλήρη ωριμότητα του βίου του. Από την άλλη μεριά η επιλογή του σπάνιου και ασυνήθιστου θέματος της Μέλλουσας Κρίσης για τον τρούλλο φανερώνει πως, τόσο οι Έλληνες της Βενετίας όσο και ο Ιωάννης, είχαν λάβει τα μηνύματα των καιρών, που δεν ήταν άσχετα με τον απόηχο της Άλωσης της Κωνσταντινουπόλεως και την αντίληψη που σκίαζε όλα τα ενδιαφέροντά τους σε καθημερινή βάση: όλα τα σημεία των καιρών έδειχναν πως έφτασε το τέλος του κόσμου.

Δεν είμαστε σε θέση σήμερα να παρακολουθήσουμε βήμα προς βήμα τις μετακινήσεις του Κύπριου ζωγράφου από έλλειψη επαρκών στοιχείων. Για ένα είμαστε σίγουροι: οι Φίλιππος Γουλ και Συμεών Αυξέντης στην Κύπρο και ο Ιωάννης εκτός Κύπρου κράτησαν τη βυζαντινή τέχνη σε υψηλό επίπεδο, προσδιόρισαν τις καλλιτεχνικές αναζητήσεις της εποχής τους και σημάδεψαν την τέχνη του 16ου αιώνα στο Μεσογειακό χώρο.

Ιωάννης Αντ. Παναγιωτόπουλος

Κυπρος και Ρώμη τον Γ' Χριστιανικό αιώνα: η περίπτωση του γνωστικού Ουαλεντίνου

Η περίπτωση του γνωστικού Ουαλεντίνου είναι από τις πιο ενδιαφέρουσες, αν και δίδαξε στη Ρώμη, η παρέκκλισή του από την Ορθοδοξία έγινε αντιληπτή, όταν δίδαξε στην Κύπρο (Επιφάνιος, Πανάριον, 31). Η σημασία αυτού του γεγονότος αναδεικνύει την παράδοση της τοπικής Εκκλησίας και την ύπαρξη εκκλησιαστικών προσώπων ικανών να κατανοήσουν το περιεχόμενο της αιρετικής θεολογίας του συγκεκριμένου γνωστικού. Ταυτόχρονα, αναδεικνύει τις σχέσεις που φαίνεται να υπήρχαν μεταξύ του πολιτικού κέντρου της αυτοκρατορίας και της Κύπρου.

Μαρία Παναγιωτίδη

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Σακκά στο Ρυζοκάρασο

Εξετάζονται οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Σακκά στο Ρυζοκάρασο σε σχέση με τη μνημειακή ζωγραφική της Κύπρου και της υπόλοιπης αυτοκρατορίας καθώς επίσης και οι σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη και τα τοπικά εργαστήρια.

Νάσα Παταπίου

Νέα στοιχεία για ένα μέγαρο της Λευκωσίας του 15ου αιώνα

Ένα βενετικό έγγραφο του 1532 μας επιτρέπει να δώσουμε βέβαιες και διεξοδικές απαντήσεις γύρω από ερωτήματα που αφορούν σε ένα μέγαρο της Λευκωσίας του 15ου αιώνα. Μεταξύ άλλων, πληροφορούμαστε ότι ανήκε αρχικά σε μια σπουδαία οικογένεια της Κύπρου και αργότερα αγοράστηκε από μία άλλη επίσης επιφανή οικογένεια της νήσου. Αφού διαδοχικά έγινε ιδιοκτησία αρσενικών μελών της

ίδιας οικογένειας, το 1532 όπως μαρτυρείται, αποτελούσε περιουσία μίας γυναίκας του ιδίου κλάδου.

Η ανωτέρω πηγή μας αποκαλύπτει ότι η ιδιοκτήτρια ζούσε στη Βενετία και είχε τελέσει δεύτερο γάμο με ένα Βενετό πατρίκιο. Επίσης μας γνωστοποιείται η συνοικία στην οποία βρισκόταν το μέγαρο και ότι διέθετε ένα παρεκκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Γεώργιο. Στη συνέχεια, η ιδιοκτήτρια του μεγάρου το κληροδοτούσε σε ένα κληρικό εξάδελφό της και σε περίπτωση θανάτου του στον αδελφό του. Τέλος, σύμφωνα πάντα με την πηγή μας, το εν λόγω μέγαρο θα κατέληγε στη θυγατέρα της εξαδέλφης της Querineta Querini.

Τα νέα αυτά στοιχεία προσθέτουν τόσο στην ιστορία της οικογένειας των ιδιοκτητών του μεγάρου όσο και στην ιστορία της ίδιας της πρωτεύουσας.

Στυλιανός Περδίκης

Βυζαντινές εικόνες από την κοινότητα Ασκά

Η Ορεινή κοινότητα Ασκά στην περιοχή Πιτσιλιάς, επαρχίας Λευκωσίας, διασώζει ακόμη στους ναούς της αξιόλογη σειρά βυζαντινών εικόνων και άλλων σκευών. Την καταγραφή και συντήρηση των έργων αυτών ανέλαβε το Μουσείο της Ιεράς Μονής Κύκκου.

Στην ανακοίνωση θα γίνει μια πρώτη παρουσίαση των έργων. Ξεχωριστή αναφορά θα γίνει σε μεγάλη ημικυκλική εικόνα ημίσωμης δεόμενης Θεοτόκου του τύπου της Βλαχερνίτισσας η οποία φέρει στο στήθος μετάλλιο με ερυθρό βάθος και εικονίζει τον Χριστό Εμμανουήλ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο αρχικός τίτλος του έργου, ο οποίος ήταν γραμμένος με ελληνικά γράμματα *MHP-ΘΥ* και στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από λατινικά *MA-DI*.

Κωνσταντίνος Γ. Πισάκης

**Ο νέος Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Κύπρου
υπό την οπτική ενός ιστορικού του δικαίου**

Η εισήγηση εξετάζει υπό την οπτική ενός ιστορικού του δικαίου τον νέο Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Κύπρου με βάση το σχέδιο της αρμόδιας επιτροπής, το οποίο τελεί επί του παρόντος υπό την αίρεση της έγκρισής του από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Κύπρου.

Βάλτερ Πούχγκερ

Επιλεγόμενα στον Κυπριακό Κύκλο των Παθών

Η κριτική έκδοση του Κυπριακού Κύκλου των Παθών (Walter Puchner [with the advice of Nicolaos Conomis], *The Crusader Kingdom of Cyprus - a Theatre Province of Medieval Europe? Including a Critical Edition of the Cyprus Passion Cycle and the 'Repraesentatio figurata' of the Presentation of the Virgin in the Temple*, Athens, Academy of Athens 2006 [Texts and Documents of Early Modern Greek Theatre, vol. 2]) διορθώνει τις ως τώρα κριτικές εκδόσεις του κειμένου (Λάμπρος 1916, Vogt 1931, Mahr 1947) και επαναφέρει τη συζήτηση στα δεδομένα του ίδιου του χειρογράφου, χωρίς συμπληρώσεις των incipit. Ωστόσο δεν στάθηκε εφικτό να λυθούν όλα τα ανοιχτά ζητήματα του αινιγματικού κειμένου, που βρίσκεται μέσα σ' ένα σημαντικό κώδικα, τον Vat. Pal. gr. 367, ζητήματα του άγνωστου συμπλητή των χωρίων της Γραφής, του επαγγελματία αντιγραφέα, της χρονολόγησης της αρχικής σύνθεσης του έργου, του τύπου συγγραφής, του σκοπού του εγχειρήματος, τους λόγους της αντιγραφής του, τους αποδέκτες του εγγράφου κτλ. Παρουσιάζονται τα νέα δεδομένα (αποσύνδεση από τον Κωνσταντίνο Αναγνώστη, έλλειψη διαλεκτικών κυπριακών λέξεων, φύση του κέντρωτος, αδυναμία παράστασης με τα τότε σκηνικά μέσα κτλ.) και περιγράφονται οι προοπτικές της περαιτέρω έρευνας.

Κωνσταντίνος Θ. Ράπτης, Στυλιανή Δ. Βασιλειάδου

Μαρμάρινες τράπεζες στον παλαιοχριστιανικό οικισμό του Αγίου Γεωργίου Πέγειας (Πάφος)

Κατά την ανασκαφή του παλαιοχριστιανικού οικισμού στο ακρωτήριο Δρέπανον, στη θέση Άγιος Γεώργιος Πέγειας της επαρχίας Πάφου, ήρθαν στο φως πολυάριθμα τμήματα μαρμάρινων τραπεζών διαφόρων τύπων (ορθογώνιες, κυκλικές και πεταλόσχημες). Τα περισσότερα, που εντοπίστηκαν σε χώρους του διώροφου "επισκοπείου" στα δυτικά του κτηριακού συγκροτήματος της βασιλικής Α, στην αυλή του παλαιοχριστιανικού λουτρώνα και σε οικίες που αναπτύσσονται στις υπώρειες της μεσημβρινής πλαγιάς του ακρωτηρίου, σε μικρή απόσταση από τη βασιλική Β, διατηρούνται πολύ αποσπασματικά, γεγονός που οφείλεται στη συστηματική διαρπαγή του μαρμάρινου υλικού ήδη από τους μεσαιωνικούς χρόνους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζει η συγκέντρωση σημαντικού αριθμού μαρμάρινων τραπεζών, κάποιες από τις οποίες διατηρούνται σχεδόν ακέραιες, σε χώρους των βορείων προσκτισμάτων της βασιλικής Γ. Πρόκειται κυρίως για πεταλόσχημες τράπεζες με λοξότιμητο υπερυψωμένο χεῖλος (*tables cloturées* > τράπεζες με περιχέλιωμα), τύπος γνωστός σε όλη την ανατολική Μεσόγειο που απαντά πολύ συχνά στην Αίγυπτο και τη Συρία. Στο σύνολό τους είναι κατασκευασμένες από προκοννήσιο μάρμαρο, όπως και τα περισσότερα από τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη των παλαιοχριστιανικών βασιλικών του οικισμού.

Εκτός της παρουσίας και τυπολογικής ταξινόμησης των μαρμάρινων τραπεζών που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του οικισμού, τίγονται ζητήματα κατασκευής, και εξετάζεται η προέλευσή τους, η χρήση τους και οι συνθήκες συγκέντρωσής τους σε ορισμένους χώρους του οικισμού.

Νικόλαος Σιώμκος

Φορητές εικόνες Κυπριακής Τέχνης σε συλλογές του εξωτερικού

Φορητές εικόνες που συνδέονται με το καλλιτεχνικό περιβάλλον της Κύπρου εντοπίζονται σήμερα σε ιδιωτικές συλλογές του εξωτερικού. Στην παρούσα ανακοίνωση θα

παρουσιάζεται ένα τρίπτυχο μικρών διαστάσεων, μία εικόνα του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και ένα σύνολο εικόνων με μορφές αποστόλων που κοσμούσαν άλλοτε το επιστύλιο ενός τέμπλου. Το σύνολο των παραπάνω εικόνων χρονολογείται στον 16ο αιώνα.

Το τρίπτυχο αποτελεί ένα εξαιρετο έργο της ιταλοβυζαντινής τέχνης της Κύπρου, όπως αυτή αποκραυγαλώνεται στα τέλη του 15ου και στο αε μισό του 16ου αιώνα. Τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά γνωρίσματα του τριptychu, όπου οι έντονες ιταλικές επιδράσεις συνδυάζονται με τα στοιχεία της παραδοσιακής βυζαντινής τέχνης, χαρακτηρίζουν τα έργα του ιδιαίτερου αυτού ζωγραφικού ιδιώματος που αναπτύχθηκε στην Κύπρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1489-1571).

Η εικόνα του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου ακολουθεί και αυτή τα πρότυπα και τις διδαχές της ιταλοβυζαντινής ζωγραφικής. Η πλαστική απόδοση των όγκων της μορφής και των ενδυμάτων της αποτελούν χαρακτηριστικά που συναντώνται αυτή την εποχή στο έργο του ζωγράφου Σίλβεστρου και επιτρέπουν μία χρονολόγηση στο βε μισό του 16ου αιώνα.

Τέλος, η ζωγραφική τέχνη ορισμένων εικόνων που προέρχονται από ένα σύνολο Μεγάλης Δέησης, που άλλοτε κοσμούσε το επιστύλιο ενός τέμπλου κυπριακού ναού, εκφράζει ένα πιο συντηρητικό ρεύμα, που απαντά συχνά στα έργα της Κύπρου κατά τα μέσα του 16ου αιώνα.

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι η ανάδειξη αυτών των έργων στην έρευνα, η σύνδεσή τους με το καλλιτεχνικό περιβάλλον της Κύπρου, η εκτίμηση της καλλιτεχνικής τους ποιότητας και αν είναι δυνατόν να γίνει προσπάθεια εντοπισμού της συγκεκριμένης προέλευσης αυτών των έργων.

Ευαγγελία Σκουφάρη

Η αγόρευση του Ιωάννη Ποδοκατάρο προς τιμήν του Ιούλιου Σαβοριγιάν για την αποπεράτωση των τειχών της Λευκωσίας

Η επαρκής αμυντική προετοιμασία της Κύπρου απασχόλησε τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας από την αρχή της επιβολής της εξουσίας της στο νησί. Η ενίσχυση και οργάνωση των στρατιωτικών δυνάμεων καθώς και η ενδυνάμωση και ο εκσυγχρονισμός των οχυρώσεων του νησιού αποτελούν θέματα, για τα οποία οι τοπικές αρχές και η κυβέρνηση της μητρόπολης αντάλλαζαν συχνά απόψεις και αναλάμβαναν

σχετικές πρωτοβουλίες. Εξάλλου, από όλες τις υπόλοιπες αποικίες της Βενετίας η Κύπρος ήταν η πιο κοντινή στις οθωμανικές κτήσεις και επομένως αντιμετώπιζε σημαντική απειλή κατάκτησης καθ'όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα. Παρά τις συστηματικές οχυρωματικές εργασίες που διεξάγονταν στην Κύπρο από τα τέλη του 15ου αιώνα, κυρίως στις παραλιακές πόλεις, η αμυντική θωράκιση της πρωτεύουσας δεν έτυχε της απαιτούμενης μελέτης παρά μόνο τη δεκαετία του 1560.

Τα νέα και μοντέρνα τείχη της Λευκωσίας, ως γνωστό, σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν υπό την εποπτεία του Ιούλιου Σαβορνιάν. Για την ολοκλήρωση των τειχών συνέβαλαν οικονομικά ορισμένες από τις πιο ευκατάστατες οικογένειες του νησιού, οι αντιπρόσωποι των οποίων αποτελούσαν ηγετικά στελέχη του αστικού τοπικού συμβουλίου. Εκ μέρους αυτού του συμβουλίου, ο Ιωάννης Ποδοκατάρο εκφώνησε έναν πανηγυρικό λόγο προς τιμή του Σαβορνιάν, με στόχο την έκφραση της ικανοποίησης και της ευγνωμοσύνης των κατοίκων της Λευκωσίας για το έργο του.

Το κείμενο της ομιλίας αυτής είναι ανέκδοτο και εντοπίζεται στον κώδικα 11 της σειράς *Secreta, Materie Misti Notabili* του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας. Αφού παρουσιάσουμε συνοπτικά το ιστορικό πλαίσιο, στο οποίο τοποθετείται η εκφώνηση του λόγου, θα εξετάσουμε τη θέση του συγγραφέα του στην κυπριακή κοινωνία και τη σχέση του με τις βενετικές αρχές. Ακολουθώντας, θα αναλύσουμε τη δομή και το περιεχόμενο του εν λόγω κειμένου. Θα αναζητήσουμε μέσα από αυτό τα στοιχεία, στα οποία διαφαίνεται η ψυχολογική διάθεση των Λευκωσιωτών πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος της κατασκευής των οχυρωματικών έργων του Σαβορνιάν, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε την στάση τους απέναντι στη βενετική εξουσία τις παραμονές του πολέμου που οδήγησε στην οθωμανική κατάκτηση της Κύπρου.

Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα

Η διαχρονική πορεία του Ελληνισμού της Κύπρου κατά τον Μεσαίωνα

Η γεωγραφική και στρατηγική θέση της Κύπρου στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου καθόρισε και τη μοίρα της. Καθώς η νήσος εκτείνεται παράλληλα προς τις ακτές της Ισαυρίας και της Κιλικίας και απέναντι από τις ακτές της Συρίας και Παλαιστίνης, υπήρξε σταθμός στους θαλάσσιους δρόμους από την Αίγυπτο προς το Βυζάντιο, από τη Δύση προς τα λιμάνια της Ανατολής. Έμποροι και προσκυνητές, κουρ-

σάροι και σταυροφόροι, Βυζαντινοί διοικητές και Φράγκοι κατακτητές σημάδεψαν την πολιτική και κοινωνική, την πολιτική και θρησκευτική ζωή της νήσου.

Μέσα στη μακρά χρονική περίοδο από τον 4ο ως τον 16ο αι. η ιστορία της Κύπρου παρουσιάζει εξελίξεις και τομές που επιτρέπουν τη διάκρισή της σε περιόδους ανάλογα με τις δυνάμεις που ασκούν κυριαρχικό ρόλο στη νήσο. Η ψυχή όμως της Κύπρου, ο λαός της, παραμένει στην πλειονότητά του ελληνικός και διατηρεί την ελληνική γλώσσα και παιδεία, την ορθόδοξη πίστη και παράδοση.

Ποικίλες είναι οι πηγές που βοηθούν στην ανασύνθεση της ιστορίας της Κύπρου, και μαζί με τα μνημεία και τα αρχαιολογικά ευρήματα διαφωτίζουν την οικιστική και πολιτιστική αντίληψη, την οργάνωση της άμυνας, την οικονομική κατάσταση των κατοίκων, τη διαχρονική πορεία του Κυπριακού Ελληνισμού. Ορισμένες πτυχές από την ιστορία της Κύπρου από τον 4^ο αι. ως τη Βενετοκρατία προσεγγίζονται στην Εισήγηση.

Δημήτριος Σ. Τριανταφυλλόπουλος

Ὁ Ἅγιος Νεόφυτος σημεῖον ἀντιλεγόνον ἢ ἐρμηνεῖς καὶ ιδεολογικὲς παραχαράξεις τῆς τέχνης τῆς Κύπρου

Ἡ συντήρηση τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν στὴν Ἐγκλείστρα τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου συντελέστηκε μέσα σ' ἓνα δίμηνο (Μάρτιο καὶ Ἀπρίλιο 1963) ἀπὸ συνεργεῖο τοῦ ἀμερικανικοῦ Dumbarton Oaks Center μέ ἐντολή τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων Κύπρου ὑπὸ τὸν διευθυντὴ Δρ. Βάσο Καραγιώργη (ARDAC 1963, Mango & Hawkins 1966). Οἱ χαρακτηριζόμενες ὡς ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες στό κτίσμα –στὴν πραγματικότητα ἀμφιλεγόμενες ἀνακατασκευές– ἀπὸ μόνον τὸ Τμήμα Ἀρχαιοτήτων ἐξακολούθησαν καὶ τὰ ἐπόμενα χρόνια (βλ. ARDAC 1964 & 1965· πρβλ. Παπαγεωργίου 1963 & 1964).

Οἱ τοιχογραφίες ἔδωσαν ἀφορμὴ σέ ἐπιστήμονες τοῦ κλίματος Ἀγγλοσαξῶνων, πού μόλις εἶχαν ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὴν τέως ἀποικία τους, τὴν Κύπρο (1878-1959), μετὰ ἀπὸ σκληρὸ πενταετὴ ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα, νά θέσουν προβλήματα ἐρμηνείας των, ὅπως καὶ τῆς συνολικῆς προσωπικότητος τοῦ ἁγίου Νεοφύτου, ὑπὸ ἰδεολογικὸ προπαγανδιστικὸ πρίσμα μέ σαφὴ τάση ὑποτίμησης καὶ ταπείνωσης τῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου (Mango & Hawkins 1966).

Οἱ προσπάθειες κορυφώθηκαν στὶς ἐπόμενες δεκαετίες, τώρα μέ ὑποτίμη-

ση τοῦ ἴδιου τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ, μέσα στό γενικότερο ρεῦμα μετανεωτερικότητας, ἀποδόμησης καί τῆς –κατά ἀμερικανική ἐκδοχή– πολυπολιτισμικότητας (ἐνδεικτικά: Cormack 1985, Galatariotou 1991, κ.ἄ.), προκαλώντας τή δίκαιη, ἐπιθανάτια ἔκρηξη τοῦ ἐπιφανέστερου νεώτερου μελετητῆ τῆς κυπριακῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας (Englezakis 1995 / Ἑγγλεζάκης 1996). Παρά ταῦτα, ὑπακούοντας σέ γενικότερες ἀντιλήψεις ἢ/καί προθέσεις πρὶν ἀλλὰ κυρίως μετὰ τό 1974, ἡ προσπάθεια μιᾶς “ὑπερκριτικῆς” ὑπερερμηνείας ἢ μάλλον παρερμηνείας, μέ μειωτικό χαρακτήρα καί ἐνίοτε μέ ἔμφαση σέ μία φατνασιώδη “κυπροκεντρικότητα”, δέν ὑποχώρησε οὔτε καί σε τοπικό ἐπίπεδο (λ.χ. Γαλαταριώτου 1998, Δημοσθένους 2007, σέ ἀντιδιαστολή πρὸς Τριανταφυλλόπουλο 2005, Χοτζάκογλου 2005, Christodoulou 2006, κ.ἄ.).

Ἀντίβαρο ἰσχυρό στήν παραχάραξη τῆς προσωπικότητάς του ἀποτελεῖ πλεόν ἡ ἀποπεράτωση τῆς ἐκδοσης ὅλων τῶν σωζομένων ἔργων τοῦ ἁγίου Νεοφύτου ἀπό τή Μονή του (Νεόφυτος 1996-2005, μέ πλούσια βιβλιογραφία συμπληρωματική στά *Κύπρια Μνηαῖα* 1994, 1998 & 1999).

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῆς Ἑγκλείστρας μέ βάση τίς ἐμμονές τῶν ἀρχικῶν ἐρευνητῶν της, πού κυριάρχησε γιά δεκαετίες, δέν ἔχει γίνει παρά ταῦτα καθολικά ἀποδεκτὴ καί ἔχουν προταθεῖ κι ἄλλες ἀπόψεις (λ.χ. Congourdeau 1993, Tomekonic 1993, Παπαγεωργίου 1996, 1999α, 1999β, Τριανταφυλλόπουλος 2000/2001, 2001, Γκιολές 2003, Χοτζάκογλου 2005 κ.ἄ.). Μετὰ τήν πρόσφατη ἀποπεράτωση τῆς ἐκδοσης τῶν *Ἀπάντων* του ἐπιβάλλεται μία ἀναψηλάφηση καί εἰ δυνατόν μία συνολικότερη θεώρησή του.

Παράλληλα, ἡ περίπτωση τοῦ ἁγίου Νεοφύτου καί τῆς Ἑγκλείστρας του παρέχουν μοναδική εὐκαιρία γιά νά ἐξεταστοῦν ψυχραῖμα, ἀπροκατάληπτα καί μέ ἀνοιχτά χαρτιά τά κίνητρα, πού ὠθοῦν σέ ἰδεολογικές (παρ)ερμηνεῖες τῆς χριστιανικῆς τέχνης τῆς Κύπρου (πρβλ. Τριανταφυλλόπουλος 2003 (2004, 2005)).

Ἑνδεικτικὴ βιβλιογραφία

- ARDAC 1963, 1964, 1965: V. Karageorghis (edit.), *Annual Report of the Director of the Department of Antiquities for the year 1963*, Nicosia 1964, 4, 10· ARDAC 1964, Nicosia 1965, 3, 8· ARDAC 1965, Nicosia 1966, 3, 10.
- Christodoulou 2006: G. Christodoulou, "Saint Neophytos the Recluse: Byzantine Hagiography in Twelfth-Century Cyprus", J. Chrysostomides, Ch. Dendrinos (edit.), *"Sweet Land...". Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Porphyrogenitus (Camberley) 2006, 87-100.
- Congourdeau 1993: M.-H. Congourdeau, "L'Enkleistra dans les écrits de Néophytos le Reclus",

- C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J-P. Sodini (edit.), *Les saints et leur sanctuaire à Byzance. Textes, images et monuments*, Paris 1993, 137-149.
- Cormack 1985: R. Cormack, *Writing in gold. Byzantine society and its icons*, London 1985.
- Galatariotou 1991: C. Galatariotou, *The making of a saint. The life, times and sanctification of Neophytos the Recluse* (διδασκαρική διατριβή), Cambridge University Press 1991.
- Γαλαταριώτου 1998: Κ. Γαλαταριώτου, "Τό κοινωνικό "υπόβαθρο τῆς μυθοποίησης ἢ πῶς κατασκευάζεται ἓνας ἅγιος", Δῆμος Λευκωσίας (ἐκδ.). *Τό Βυζάντιο. Τό Βυζάντιο καί ἡ Κύπρος* (Διαλέξεις Λαϊκοῦ Πανεπιστημίου 6), Λευκωσία 1998, 151-168.
- Γκιολές 2003: Ν. Γκιολές, *Ἡ χριστιανική τέχνη στήν Κύπρο*, Λευκωσία 2003, 94-96.
- Δημοσθένους 2007: Ἀνθ. Δ. Δημοσθένους, *Ὁ ἔγκλειστος ἅγιος Νεόφυτος (1134-1214 περ.) καί ὁ κόσμος του*, Λευκωσία 2007 (κατά τόν συγγραφέα, "εἰδική ἐκδοχή διδακτορικῆς διατριβῆς").
- Englezakis 1995 / Ἑγκλεζάκης 1996: B. Englezakis, *Studies on the History of the Church of Cyprus. 4th-20th Centuries*, edit. by S. and M. Ioannou, Aldershot (Variorum) 1995. / B. Ἑγγλεζάκης (Ἀρχιμ. Παῦλος), *Εἵκοσι μελέται διά τήν Ἐκκλησίαν Κύπρου (4ος-20ός αἰών)*, Ἀθῆναι 1996.
- Κύπρια Μηναιᾶ 1994, 1998, 1999: Ἱερά Ἀρχιεπισκοπή Κύπρου (ἐκδ.), *Κύπρια Μηναιᾶ, Α' Μὴν. Σεπτέμβριος*, ἐν Λευκωσία 1994, 145-157· Β': *Μὴν. Ἰανουάριος – Φεβρουάριος* [sic], ἐν Λευκωσία 1998, 60-86· ζ': *Μῆνες Μάρτιος – Ἀπρίλιος*, ἐν Λευκωσία 1999, 107-124.
- Mango & Hawkins 1966: C. Mango, E. J. H. Hawkins, "The Hermitage of St. Neophytos and its wall paintings", *DOP* 20 (1966) 121-206.
- Νεόφυτος 1996-2005: Ἀγίου Νεοφύτου τοῦ Ἑγκλείστου, *Συγγράμματα*, ἐκδ. Ἱ. Βασιλικῆς καί Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Ἀγίου Νεοφύτου, τόμοι 5, Πάφος 1996-2006.
- Παπαγεωργίου 1963: Ἀθ. Παπαγεωργίου, *Ἡ παλαιοχριστιανική καί βυζαντινὴ ἀρχαιολογία καί τέχνη ἐν Κύπρῳ κατά τό 1963*, Λευκωσία 1964 [ἀνάτυπο ἀπό Ἀπόστ. Βαρνάβαν], 27-28.
- Παπαγεωργίου 1964: Ἀθ. Παπαγεωργίου, *Ἡ παλαιοχριστιανική καί βυζαντινὴ ἀρχαιολογία καί τέχνη ἐν Κύπρῳ κατά τό 1964*, Λευκωσία 1965 [ἀνάτυπο ἀπό Ἀπόστ. Βαρνάβαν], 33.
- Παπαγεωργίου 1996: Ἀθ. Παπαγεωργίου, *Ἱ. Μητρόπολις Πάφου. Ἱστορία καί τέχνη*, Λευκωσία 1996, 71-72, 91.
- Παπαγεωργίου 1999α: Ἀθ. Παπαγεωργίου, *Λαξευτά ἀσκητήρια καί μοναστήρια στήν Κύπρο*, *Ἑπετ. Κέντρου Μελετῶν Ἱ. Μ. Κύκκου* 4 (1999) 60-69.
- Παπαγεωργίου 1999β: Ἀθ. Παπαγεωργίου, *Ἱερά Μονή Ἀγίου Νεοφύτου. Ἱστορία καί τέχνη. Σύντομος Ὁδηγός*, Λευκωσία 1999.
- Tomekovič 1993: S. Tomekovič, "Ermitage de Paphos: Décors peints pour Néophyte le Reclus", C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J-P. Sodini (edit.), *Les saints et leur sanctuaire à Byzance. Textes, images et monuments*, Paris 1993, 151-171.

- Τριανταφυλλόπουλος 2000/2001: Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Αποκαλύψεως δράματα στην Κύπρο. Ιστορική πραγματικότητα και έσχατολογική προοπτική", *Κυπριακαί Σπουδαί* 64/65 (2000-2001): *Κυπριολογία. Αφιέρωμα εις Θεόδωρον Παπαδόπουλον*, 385-428.
- Triantaphyllopoulos 2001: Triantaphyllopoulos D.D., "On Saint Neophytos Enkleistos and his alleged "self-sanctification". A reinterpretation of the paintings in his Enkleistra", *XXe Congrès International des Études Byzantines (Paris 2001), Pré-actes, III. Communications libres*, Paris 2001, 148 (περὶληψη).
- Τριανταφυλλόπουλος 2003/2004: Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Ανατολή και Δύση στην Κύπρο. Μιά περιδιάβαση στα χριστιανικά της μνημεία με ὁδηγό τόν Γιώργο Σεφέρη", *Κυπριακαί Σπουδαί* 67-68 (2003-2004): *Αφιέρωμα εις μνήμην Κωνσταντίνου Λεβέντη*, 59-77.
- Τριανταφυλλόπουλος 2005: Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Ένα βιβλίο για τή χριστιανική τέχνη τῆς Κύπρου καί σκέψεις για τή σημερινή κατάσταση τῆς ἔρευνας τῆς" [Βιβλιοκρισία: Γκιολές 2003], περ. *Νέα Ἑστία*, τχ. 1783 (Αθήνα, Νοέμβριος 2005) 778-786.
- Χοτζάκογλου 2005: Χαρ. Χοτζάκογλου, "Βυζαντινή ἀρχιτεκτονική στην Κύπρο", Θ. Παπαδόπουλος (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, τόμ. Γ', *Βυζαντινή Κύπρος*, Λευκωσία (Ίδρυμα Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' / Γραφεῖον Κυπριακῆς Ἱστορίας) 2005, 611-622.

Χριστιάνα Φιλιπίδου

Νέα στοιχεία για τις πολιτικοοικονομικές σχέσεις μεταξύ της Φλωρεντίας και της Κύπρου στο Μεσαίωνα, ειδικότερα στα τέλη του 14ου και του 15ου αιώνα

Οι επιστολές αυτές προέρχονται από την αλληλογραφία του Δήμου της Φλωρεντίας με άλλες πόλεις σε επίπεδο εθνικό και διεθνές και τα θέματά τους περιστρέφονται γύρω από την εξωτερική της πολιτική, όσον αφορά στην Κύπρο, στο δεύτερο μισό του 14ου και του 15ου αιώνα.

Η παρουσία κατοίκων της Φλωρεντίας στο νησί της Κύπρου, οι οποίοι ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο, επιβεβαιώνεται με ένα ακόμη τρόπο, με την αποστολή επιστολών από τις αρχές της ιδιαίτερής τους πατρίδας προς τον εκάστοτε βασιλιά της Κύπρου, με σκοπό την εκχώρηση δικαιωμάτων και διευκολύνσεων οικονομικής και εμπορικής κυρίως φύσεως προς τους συμπολίτες τους.

Γεώργιος Φιλοθέου

Άγνωστες βυζαντινές τοιχογραφίες από τις Μητροπολιτικές Περιφέρειες Λεμεσού και Πάφου

Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης των βυζαντινών μνημείων στις μητροπολιτικές περιφέρειες Λεμεσού και Πάφου, την τελευταία δεκαετία (1997-2007) ήρθαν στο φως άγνωστες τοιχογραφίες που συμβάλλουν σημαντικά στον εμπλουτισμό του καταλόγου των τοιχογραφημένων ναών και στην περαιτέρω μελέτη της βυζαντινής ζωγραφικής της Κύπρου.

Στην ανακοίνωση αυτή θα παρουσιαστούν συνολικά δεκαεπτά νέα τοιχογραφημένα σύνολα από αντίστοιχες εκκλησίες, τέσσερα από τη μητροπολιτική περιφέρεια Λεμεσού και δεκατρία από την μητροπολιτική περιφέρεια Πάφου. Από την μητροπολιτική περιφέρεια Λεμεσού θα παρουσιαστούν οι τοιχογραφίες από την εκκλησία του Αγίου Ανδρόνικου στο Κολότσι, από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στα Κάτω Πολεμίδια, από την εκκλησία της Παναγίας Κιβωτού στον Αγιο Θεόδωρο Πιτσιλλιάς και από την εκκλησία της Παναγίας Χαματσιώτισσας στο Κατηλειό.

Από τη μητροπολιτική περιφέρεια Πάφου θα παρουσιαστούν άγνωστες τοιχογραφίες από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Χτήρι στον Άγιο Αμβρόσιο, από τις εκκλησίες του Αγίου Νικολάου και Παναγίας Χρυσοαιματούσας στη Χλώρακα, από την εκκλησία της Παναγίας Χρυσελεύσας στην Έμπα, από την Βάχκου στην Κισσούσα, από τον σπηλαιώδη ναό της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας στις Πάνω Αρόδες, από την γεωργιανή μονή της Παναγίας στην Πάνω Γιαλιά, από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη Κοΐλη, από την εκκλησία της Παναγίας στη Λετύμπου, από την εκκλησία του Αγίου Μηνά στο Νέο Χωρίο, από την εκκλησία της Παναγίας της Χόρτενης στην Πελαθούσα και από την εκκλησία της Παναγίας Παντάνασσας στη Χούλου.

Ο μεγάλος αριθμός των άγνωστων τοιχογραφιών που έρχονται στο φως τα τελευταία χρόνια στις μητροπολιτικές περιφέρειες Λεμεσού και Πάφου καταδεικνύει τον τοιχογραφικό πλούτο των βυζαντινών ναών των περιοχών αυτών και διευρύνει τις γνώσεις μας γύρω από τη βυζαντινή ζωγραφική της Κύπρου, συμβάλλοντας έτσι στην επίλυση πολλών εικονογραφικών και τεχνοτροπικών προβλημάτων.

Ανδρέας Φούλιας

**Άγιοι Σαράντα/Kirkklar Tekke στην Τύμπου,
μια νέα παλαιοχριστιανική βασιλική**

Η τοποθεσία Άγιοι Σαράντα/Kirkklar Tekke, ήταν γνωστή μέχρι τον περασμένο Σεπτέμβριο του 2007 ως μια τοποθεσία κοντά στο κατεχόμενο χωριό Τύμπου της επαρχίας Λευκωσίας, όπου υπήρχε ένα μικρό τέμενος με υπόγεια ταφική κρύπτη. Σύμφωνα με την μουσουλμανική παράδοση εκεί βρίσκονται θαμμένοι τριάντα οκτώ μουσουλμάνοι και δύο χριστιανοί δερβίσηδες, ενώ ταυτόχρονα και μέχρι πριν το 1974 οι χριστιανοί της γύρω περιοχής τιμούσαν τους αγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρες της Σεβαστείας. Ο χρόνος και οι λόγοι της μεταβίβασης της λατρείας από τους χριστιανούς αγίους Σαράντα στους μυστικιστές δερβίσηδες, η αρχική μορφή της κρύπτης και η σχέση της με την υπερκείμενη παλαιοχριστιανική βασιλική που ανακαλύφθηκε τυχαία κατά τις εργασίες αναστήλωσης του τεμένους, είναι μερικά από τα ερωτήματα τα οποία προσπαθούμε να απαντήσουμε στην προκαταρκτική αυτή ανακοίνωση.

Η συνύπαρξη των δύο μεγάλων θρησκειών, οι κοινές λαογραφικές παραδόσεις, οι δύο χρονολογικές φάσεις με τα ενδιαφέροντα γεωμετρικά και εικονιστικά ψηφιδωτά, που επίσης ανακαλύφθηκαν στο χώρο, καθώς και τα κινητά ευρήματα, προσδίδουν στο μνημείο και στην ευρύτερη περιοχή ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης

«... ως ψάλλεται παρά των Κυπραίων...»

Αναζητώντας την «ιδιαιτερότητα» της κυπριακής ψαλτικής παράδοσης

Στην ως σήμερα γνωστή μουσικολογική έρευνα έχει ήδη επισημανθεί η ιδιαίτερη ψαλτική παράδοση που αναπτύσσεται στην Κύπρο, κυρίως κατά τον 16° αιώνα. Η αξία αυτής της τοπικής μουσικής δραστηριότητας, που συχνά εμφανίζεται στα ψαλτικά χειρόγραφα της εποχής κάτω από τη χαρακτηριστική αναγραφή «[μέλος] ως ψάλλεται παρά των Κυπραίων», είναι αναμφισβήτητη, παρότι –στις λεπτομέρειές της– παραμένει ακόμη ανεξερευνήτη. Οι σχετικές μαρτυρίες –ευτυχώς– δεν ελλείπουν. Πέρα από την παραπάνω γενική (και απρόσωπα καταγεγραμμένη) κυπριακή ψαλτική

παράδοση, είναι ήδη γνωστοί και αρκετοί ντόπιοι μουσικοί [όπως, ενδεικτικά, οι Νικόλαος-Κωνσταντίνος-Μανουήλ Ασάν, ο Ανδρέας Στελλών, ο Παύλος Κασάς οι Ιωάννης-Θωμάς Κορδοκοτός, ο Ιερώνυμος Τραγωδιστής, ο Νικόλαος Πετρόπουλος, κ.α.], που φιλοτεχνούν μουσικά χειρόγραφα, που γράφουν θεωρητικές πραγματείες ή που μελοποιούν νέες προσωπικές τους συνθέσεις. Αυτό που δεν έχει ακόμη μελετηθεί είναι το ακριβές «μουσικό στίγμα» αυτού του τοπικού «ψαλτικού ύφους». Ποιά είναι η ιδιαίτερη αισθητική της ψαλτικής παράδοσης της Κύπρου; Αντικατοπτρίζει, πράγματι, κάποια αξιοσημείωτη μελική διαφοροποίηση, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες άλλες γνωστές επί μέρους ψαλτικές παραδόσεις, ή πρόκειται απλώς για ένα –εύλογα αναμενόμενο– ιδιαίτερο τοπικό μουσικό ιδίωμα;

Η παρούσα ανακοίνωση [με χρήση, παράλληλη ανάλυση, σύγκριση και αισθητική αποτίμηση ειδικών μουσικών παραδειγμάτων] φιλοδοξεί να αποτελέσει την αφετηρία αυτής της –απαραίτητης πλέον– ευρύτερης (όσο και εξειδικευμένης) μουσικής έρευνας.

*Ανδρέας Χαραλάμπους, Α. Σακαλής, Ν. Τσιολιγκάνης,
Ε. Χαραλάμπους, Ν. Καντιράνης, Ι.Στράτης*

**Μελέτη διακόσμησης βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής από την Κύπρο με τη χρήση της μικρο-φασματοσκοπίας φθορισμού ακτίνων Χ (μ-XRF).
Αρχαιολογική και φυσικοχημική περιγραφή δειγμάτων**

Η παρούσα μελέτη εφυαλωμένης κεραμικής αφορά στη στοιχειακή ανάλυση κυπριακών βυζαντινών εφυαλωμένων κεραμικών για το χαρακτηρισμό τους με μη καταστρεπτική μέθοδο με τη χρήση της μικρο-φασματοσκοπίας φθορισμού ακτίνων Χ (μ-XRF). Συγκεκριμένα μελετήθηκε η εφυάλωση οκτώ δειγμάτων κεραμικών, καθώς και δύο δείγματα γυαλιού από δύο ανασκαφές στην επαρχία Λεμεσού: το Τζαμί Κεπήρ (οδός Ζικ Ζακ) και την Παναγία Γαλακτοτροφούσα με στόχο τη διερεύνηση ερωτημάτων σχετικά με την τεχνολογία εφυάλωσης των δειγμάτων, την προέλευσή τους και την πιθανότητα, τα δείγματα των γυαλιών να προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο που κατασκεύαζε τα εφυαλωμένα κεραμικά. Με τη στοιχειακή ανάλυση των δειγμάτων επιδιώκεται η αξιόπιστη και ολοκληρωμένη απάντηση στα παραπάνω αρχαιολογικά ερωτήματα, καθώς και η επιβεβαίωση των αρχαιολογικών παρατηρήσεων.

Με βάση τις αρχαιολογικές πληροφορίες, τα δείγματα κατατάσσονται στην υστεροβυζαντινή περίοδο (13°-15° αιώνα μ.Χ.). Η βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου είναι κατά βάση εφυάλωση με υψηλά ποσοστά μολύβδου (Pb). Τα χρώματα της εφυάλωσης οφείλονται σε οξειδία χαλκού (Cu) και σιδήρου (Fe). Τα δείγματα προέρχονται από εργαστήρια της Κύπρου, καθώς έχουν εφυάλωση πράσινου, κίτρινου και καφέ χρώματος. Εξαιρέση αποτελεί ένα δείγμα που έχει εφυάλωση μπλε χρώματος που δεν ταιριάζει με την κυπριακή τεχνοτροπία. Το ένα δείγμα γυαλιού έχει μπλε και λευκό χρώμα, ενώ το άλλο δείγμα έχει γκριζό χρώμα.

Από την στοιχειακή ανάλυση των δειγμάτων προέκυψε ότι όλες οι εφυαλώσεις των κεραμικών περιείχαν μεγάλο ποσοστό μολύβδου (Pb), το οποίο επιβεβαιώνει τη βυζαντινή προέλευση των δειγμάτων. Σε μερικές εφυαλώσεις ανιχνεύθηκε και ποσοστό κασσιτέρου (Sn), που χρησιμοποιήθηκε στην εφυαλωμένη κεραμική για τη δημιουργία αδιαφανούς γυαλιού. Επίσης, έγινε χαρακτηρισμός των χρωμάτων της εφυάλωσης σε κάθε δείγμα και βρέθηκαν τα χημικά στοιχεία που καθορίζουν το κάθε χρώμα. Για παράδειγμα, προσδιορίστηκαν υψηλά ποσοστά χαλκού (Cu) στην εφυάλωση πράσινου χρώματος και ποσοστά κοβαλτίου (Co) και νικελίου (Ni) στο δείγμα με μπλε εφυάλωση, το οποίο είναι πολύ πιθανόν να είναι προϊόν εμπορίου, λόγω της σπανιότητας της χρήσης ενώσεων κοβαλτίου στην κυπριακή εφυαλωμένη κεραμική.

Τέλος, η μελέτη των δύο δειγμάτων γυαλιού έδειξε ότι τα γυαλιά έχουν διαφορετική σύσταση από τις εφυαλώσεις. Αυτή η παρατήρηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι εφυαλώσεις και τα γυαλιά δεν προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο ή ότι το ίδιο εργαστήριο εφυαλωμένης κεραμικής χρησιμοποιούσε διαφορετικές συνταγές παρασκευής για τα γυαλιά και τις εφυαλώσεις. Από τη στοιχειακή ανάλυση των γυαλιών προέκυψαν μεγάλα ποσοστά πυριτίου (Si), ασβεστίου (Ca) και μαγγανίου (Mn).

Ιωάννης Χάρκας

**Η βασιλεία του Ιωάννη Β' Λουζινιανού και οι πρωτογενείς ιστορικές πηγές.
Η δημιουργία και πρόσληψη του μύθου της Ελένης της Παλαιολογίνας
στην νεότερη περί Κύπρου ιστοριογραφία**

Η νεότερη κυπριολογική ιστοριογραφία θεωρεί ότι η παρουσία της Ελένης Παλαιολογίνας στην Κύπρο, ως συζύγου του βασιλιά Ιωάννη Β' Λουζινιανού, υπήρξε ιδιαί-

τερα ωφέλιμη για το ελληνικό στοιχείο της νήσου. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι προώθησε την πολιτική και εκκλησιαστική άνοδο του ελληνικού στοιχείου εις βάρος των Φράγκων. Αν κάποιος ανατρέξει στις πηγές, θα ανακαλύψει ότι μια μορφή της παραπάνω άποψης πρωτοεμφανίζεται σε κείμενο του πάπα Πίου Β', γραμμένο γύρω στα μέσα του 15ου αιώνα. Εκεί ο Πίος Β' επιχειρεί να δυσφημίσει τους Λουζινιανούς –με τους οποίους η Ρώμη είχε κακές σχέσεις– κατηγορώντας τους ως προδότες της ρωμαϊκής Εκκλησίας και πλάθοντας το μύθο της «αντιπαπικής» Ελένης Παλαιολογίνας. Μετά την πρώτη του «καταγραφή» ο μύθος της Ελένης πέρασε στην ιστοριογραφική παράδοση. Στο τέλος του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα ο μύθος της Παλαιολογίνας υπέστη επιπλέον επεξεργασία από τους ιστορικούς, υπό το πρίσμα της εθνικιστικής ιδεολογίας της εποχής, και κατέληξε να θεωρείται ιστορική πραγματικότητα.

Χωρεπισκόπου Μεσαορίας Γρηγορίου Χατζηπουρανίου

Ὁ Ἐπιφάνιος Σαλαμῖνος παραμένει δικαιολογημένα σταθερὸς ὑπέρμαχος τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Νίκαια 325 μ.Χ.);

Ὁ Ἅγιος Ἐπιφάνιος Σαλαμῖνος (315-403 μ.Χ.)^[1], μεταξύ τοῦ σπουδαίου συγγραφικοῦ του ἔργου ποὺ μᾶς ἄφησε ὡς παρακαταθήκη, περίοπτη θέση κατέχει τό ἔργο *“Πανάριον”*^[2], τό ὁποῖο εἶναι ἓνα ἀπό τα σπουδαιότερα ἀντιρρητι-

[1] Παραθέτουμε ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία γὰ τὴ ζωή καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου (κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ): W. CAVE, *The Life of St. Epiphanius, Bishop of Salaminos in Cyprus*, ... Oxford 1840, σσ. 205- 236. O. BERDENHEWER, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, III, Freiburg i. B. 1923, σσ.293-302. R. GÖGLER, "Epiphanius von Salamis", *LTG* 3 (1959) 944-946. J. QUASTEN, *Patrology*, III, Utrecht 1960, σσ.384-396. R. TANDONNET, "Epiphane (Saint) de Constantia (Salamine) en Chypre, eveque", *DSP* 4,1 (1960) 854-861. W. SCHNEEMELCHER, "Epiphanius von Salamis", *RAC* V, 73 (1962) 909- 927. P. NAUTIN, "Epiphane de Salamine", *DHGE* 15 (1963) 617-631. W. D. HAUSCHILD, "Epiphanius, Bischof von Constantia/Cypern", *Lexikon des Mittelalters* 3 (1986) 20-68. ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, Δ', Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 497-517. H. R. DROBNER, *Lehrbuch der Patrologie*, Freiburg 1994, σσ. 253-256. ΗΛ. Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ, *Ἐπιφάνιος Σαλαμῖνος Κύπρου: BEΠ* 74 (1997) 11-42. ΣΤΥΛ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πατρολογία*, Β', 1999 (β' ἔκδ.), σσ. 720-731.

[2] "Πανάριον εἶτ' οὖν κιβώτιον ἱατρικόν τῶν θηριοδύκτων ἐρμηνεύοντες, ὅπερ ἐστὶ διὰ βιβλίων τριῶν συγγραφέν, <περι>έχουν αἱρέσεις ὀγδοήκοντα, αἵτινές εἰσι θηρίων εἶτ' οὖν ἐρπετῶν αἰνίγματα" (Πανάριον, Προοίμιον I: HOLL I 155, 15-18· PG 41, 157-160).

κά κείμενα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Γράφηκε (374-377 μ.Χ.) κατόπιν παρακλήσεως κληρικῶν ἀπὸ τὴν Βέροια τῆς Κιλικίας, οἱ ὅποιοι μετὰ Ἐπιστολή τους^[3] ἐκφράζουν στὸν Ἐπιφάνιο Σαλαμῖνος τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀποκτήσουν μιὰ εὐρεία ἐνημέρωση σὲ θέματα περὶ τῶν αἱρέσεων καὶ νὰ ἀντιμετωπίζουν πρακτικὰ τίς διάφορες αἱρέσεις^[4]. Σύμφωνα μετὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ “Παναρίου” δίνεται εὐρύτερη διάσταση, ἀλλὰ καὶ γνώση περὶ τῶν διαφορῶν κακοδοξιῶν, ποὺ εἴτε ὑπῆρξαν κατὰ τὸ παρελθόν καὶ ἀποτελοῦν βάση τῶν νεοτέρων, εἴτε ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορά κατὰ τὸν 4ο αἰ., ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ζεῖ καὶ δρᾷ ὁ συγγραφέας Ἐπιφάνιος Σαλαμῖνος.

Ἡ ἐνασχόληση μετὰ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου Σαλαμῖνος γενικὰ καὶ μετὰ τὸ ἔργο “Πανάριον” εἰδικότερα –στὰ πλαίσια τῶν εὐρύτερων εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν μου ἐρευνῶν– ὀδηγεῖ σὲ βαθύτερη μελέτη τοῦ ἀντιρρητικοῦ ἔργου τοῦ ἐν λόγῳ ἱ. συγγραφέα καὶ στὴν ἐπισήμανση πτυχῶν, ποὺ φαίνεται ἡ σταθερότητά του στὴ διδασκαλία καὶ τὴν παράδοση τῆς Α' Οἰκουμ. Συνόδου. Ἡ ἀκλόνητη αὐτὴ ἀφοσίωση τοῦ Ἐπιφανίου ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ δείχνει στὸ πρόσωπο τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου.

Παρατηρεῖται ὅτι τὸ ἔργο “Πανάριον” ἀπὸ τὴ φύση τοῦ παρουσιάζει μιὰ πολυσυλλεκτικότητα πληροφοριῶν, γεγονότων, δεδομένων καὶ προσώπων. Καὶ τοῦτο γιὰ εἶναι κατὰμεστο ἀπὸ πηγές, τίς ὁποῖες ἔχει ὑπόψη τοῦ ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος. Οἱ πηγές πληροφοριῶν τοῦ ἱ. συγγραφέα προέρχονται ἀπὸ διάφορες παλαιότερες συλλογές κειμένων καὶ συνθῆκες προσωπικῆς ἀπόκτησης τῶν διαφορῶν κειμένων καὶ μαρτυριῶν^[5]. Ἀπὸ τίς σπουδαῖες καὶ ποικίλες αὐτές πηγές ὁ Ἐπιφάνιος ἀντλεῖ πληροφορίες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν διαφορῶν κακοδοξιῶν, ὁμάδων, αἱρέσεων, σχισμάτων καὶ σχολῶν. Τίς ἐν λόγῳ κακοδοξίες ὁ ἱ. Πατέρας τίς ἐντάσ-

[3] Πανάριον, Προοίμιον Ι: HOLL I 153, 12 - 154, 33· PG 41, 641.

[4] “Ὁ δὲ ἀξιούμεν, τῶν ῥηθέντων σοι πρὸς τινὰς ἀδελφούς εἰς παιδείαν δωρήσασθαι, ὅπερ σοὶ μὲν τῷ δικαίῳ ἀβαρές, ἡμῖν δὲ τοῖς ἁμαρτωλοῖς μεταλαβοῦσιν εὐφρανθῆναι ἐν Κυρίῳ. Ἐμπλησθέντες γάρ σου τῶν πνευματικῶν ῥημάτων ἐπικουφιζόμεθα τῶν ἀνομιῶν ἡμῶν. Ἠκούσαμεν δὲ ἐπικληθέντα ὀνόματα ὑπὸ τῆς σῆς τιμότητος ταῖς αἱρέσεσιν, ὧν ἐκάστης θρησκείας ἀξιούμεν τὴν σὴν θεοσέβειαν διαρρήδην ἡμῖν δηλῶσαι τὴν αἵρεσιν” (Πανάριον, Ἐπιστολή Ι: HOLL I 154, 16-22· PG 41, 157).

[5] “Τῶν δὲ ὑφ’ ἡμῶν μελλόντων εἰς γνῶσιν τῶν ἐντυγχανόντων ἡκεῖν «περὶ» αἱρέσεων τε καὶ σχισμάτων τὰ μὲν ἐκ φιλομαθίας ἴσμεν, τὰ δὲ ἐξ ἀκοῆς κατελήφαμεν, τοῖς δὲ τισιν ἰδίῳις ὥστί καὶ ὀφθαλμοῖς περετύχομεν καὶ τῶν μὲν τὰς ρίζας καὶ τὰ διδάγματα ἐξ ἀκριβοῦς ἀπαγγελίας ἀποδοῦναι πεπιστεύκαμεν, τῶν δὲ μέρος τι τῶν παρ’ αὐτοῖς γινομένων. Ἐξ ὧν τοῦτο μὲν διὰ συνταγμάτων παλαιῶν συγγραφέων, τοῦτο δὲ δι’ ἀκοῆς ἀνθρώπων ἀκριβῶς πιστωσαμένων τὴν ἡμῶν ἐννοίαν ἐγνώμεν” (Πανάριον, Προοίμιον ΙΙ: HOLL I 170, 12-19· PG 41, 176).

σει στό corpus κατά τῶν αἱρετικῶν, δηλ. τό “Πανάριον”, τό ὁποῖο παρουσιάζει 80 Αἱρέσεις. Τό ἔργο ὁλοκληρώνεται μέ τό Λόγο “Περί Πίστεως”^[6].

Οἱ ἐν λόγῳ αἱρέσεις εἴτε διαμορφώνονται εἴτε διευρύνονται κατά τήν ἐποχή τῆς συντάξεως τοῦ “Παναρίου”· π.χ. Ἀρειανισμός, Ἡμειαρειανισμός. Πνευματομάχοι, Ἀετιανοί, Εὐνομιανοί, Μεσσαλιανοί κ.ἄ.

Συνεπῶς παραμένει σημαντική καί μεγάλης ἀξίας ἡ πτυχή πού ἀφορᾷ σέ προβληματισμούς καί συμπεράσματα πού ἐξάγονται μέσα ἀπό συζητήσεις καί ζυμώσεις τῆς ἐποχῆς κατά τίς ὁποῖες φαίνεται ὁ Ἐπιφάνιος καί νά συμμετέχει, ἀλλά καί νά ἐκφράζει τό ὀρθοδόξο φρόνημα, ὅπως αὐτό διευρύνθηκε σύμφωνα μέ τίς ἀποφάσεις τῆς Α' Οἡκ. Συνόδου.

Σόλων Χατζησολωμός

Δύο μουσικοὶ κώδικες τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου στο Round Notation (12ος-14ος αἰ)

Πρόκειται γιὰ τους μουσικοὺς κώδικες τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου με αρ. 11 ἢ 69 (παλιά ἀρίθμηση), (Κ.Δ. Ἰωαννίδης 30) καί 99 (παλαιά ἀρίθμηση), (Κ.Δ. Ἰωαννίδης 32).

Ἀμφότεροι οἱ κώδικες εἶναι γραμμένοι στο Round ἢ Middle Notation, πού εἶναι τὸ τρίτο στάδιο στήν εξέλιξη τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς γραφῆς, μετὰ τὸ Chartres Notation (10ος αἰ.) καί τὸ Coislin Notation (11ος αἰ.). Τὸ Round Notation, πού κυριαρχεῖ μετὰ ξύ 12ου-14ου αἰ., εἶναι ἓνα ἀρκούντως ἀναλυτικὸ καί ἐρμηνεύσιμο σύστημα, σὲ ἀντίθεση με τὰ δύο προηγούμενα, πού εἶναι μνημοτεχνικά καί συμβολικά, τὰ ὁποῖα ἐρμηνεύουμε μόνο με τὴ βοήθεια τοῦ τελευταίου.

Καί τὰ δύο χειρόγραφα εἶναι ἀκέφαλα καί κολοβά, ἀσυντήρητα καί σκοληγκόβρωτα καί σὲ ἀθλία κατάσταση καί χωρὶς χρονολογικὴ ἐνδειξη. Με ἀποκλειστικά μουσικολογικά κριτήρια, τὰ τοποθετῶ περὶ τὸν 13ον αἰ. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι δὲν μποροῦν νὰ εἶναι παλαιότερα ἀπὸ τὸν 12ον αἰ καί νεώτερα ἀπὸ τὸν 14ον αἰ. Εἶναι δε τὰ μόνὰ μουσικά χειρόγραφα πού σώζονται στήν Κύπρο στο Round Notation. Ἡ δε μου-

[6] "Σύντομος ἀληθὴς λόγος Περί Πίστεως Καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας": HOLL III 496, 13-526, 12· PG 42, 773-832.

σικολογική τους αξία είναι τεράστια, επειδή, μετά τον περγαμηνόν κώδικα της Ιερᾶς Αρχιεπισκοπῆς Κύπρου 39, στο Coisin Notation (10ος-11ος αι.) διασώζουν αυτούσια τη μεσαιωνική βυζαντινὴ μουσικὴ παράδοση, σε ἓνα σύστημα πλήρες και ερμηνεύσιμο.

Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου

Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Μάμαντος στην κατεχόμενη Μόρφου

Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου, είναι ἓνα από τα ελάχιστα μνημεῖα στην κατεχόμενη περιοχή της Κύπρου, τα οποία δεν ἔχουν λεηλατηθεῖ μετά την τουρκική εισβολή του 1974. Στην εισήγηση θα γίνει αναδρομή στην ιστορία, την αρχιτεκτονική, τη μνημειακή ζωγραφική και τις φορητές εικόνες του ναοῦ. Επίσης θα παρουσιαστούν τα νέα στοιχεία που προέκυψαν μετά τις εργασίες συντήρησης που έγιναν στο ναό το 2007 με ενέργειες του Μητροπολίτου Μόρφου κ. Νεοφύτου και εν γνώσει της Κυβερνήσεως.

Χαράλαμπος Γ. Χοτζάκογλου

Ἡ εἰκονογραφία τοῦ τρούλλου στὴν ὑστεροβυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ Κύπρο

Τὸ φωτογραφικὸ ὕλικὸ ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὸ Πρόγραμμα Καταγραφῆς τῶν χριστιανικῶν μνημείων τοῦ Μουσείου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου στὸ τουρκοκρατούμενο βόρειο τμῆμα τῆς Κύπρου, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ καταγραφὴ ἄγνωστων ἢ καὶ ἀδημοσίευτων στὴν προγενέστερη ἔρευνα, τοιχογραφημένων συνόλων στὶς ἐπαρχίες τῆς ἐλεύθερης Κύπρου, διευρύνει τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν τρούλλων τῆς Μεγαλονήσου. Στὰ πλαίσια τῆς ἀνακοίνωσης θὰ παρουσιασθοῦν τοιχογραφημένοι τρούλλοι τῆς Κύπρου χρονολογούμενοι στὴν ὑστεροβυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο, θὰ ἐξετασθεῖ ἡ εἰκονογραφία τους καὶ ἡ ἐξέλιξή της, θὰ παρουσιασθοῦν τὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ ἀντίστοιχα προγράμματα σὲ βυζαντινὰ μνημεῖα ἐκτὸς

Κύπρου καὶ θὰ ἐπιχειρηθεῖ μία προσέγγιση στὸ συμβολικὸ τοὺς περιεχόμενα μὲ βάση τὰ ἱστορικο-πολιτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ δεδομένα τῆς Νήσου.

Ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῆς εἰκονογραφίας τοῦ τροῦλλου στὴν Κύπρο ἀποκαλύπτει τὶς στενὲς ἐπαφὲς τοῦ νησιοῦ μὲ τὸν ὑπόλοιπο βυζαντινὸ κορμό, παρὰ τὴ Λατινικὴ κατάληψή της ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῆς Μεγαλονήσου στὶς θεολογικὲς συζητήσεις τῆς περιόδου περὶ ἐκκλησιαστικῶν καὶ δογματικῶν θεμάτων. Παράλληλα ἀναδεικνύει τὴ δύναμη καὶ τὴν ἐπιβίωση τοῦ βυζαντινοῦ χαρακτήρα τῆς Κύπρου ἐπὶ Λατινοκρατίας, ἀφοῦ ἡ ἐντοίχια ζωγραφικὴ παραμένει ἓνα ζωντανὸ μέσον θεολογικῆς ἔκφρασης, ὅταν στὶς σύγχρονες ἐπικράτειες τῆς Λατινικῆς Δύσης ὁ ρόλος αὐτὸς ἔχει περάσει σὲ ἄλλες μορφὲς τῆς εἰκαστικῆς δημιουργίας (π.χ. γλυπτικὴ, ζωγραφικοὶ πίνακες).

Gabriella Airaldi

The Gryphon and the Sta. The Embriaci-Gibelet family between Genoa, Jbail and Cyprus

The myth making of the Genoese history rises from the famous clan of the Embriaci-Gibelet, a family of warriors and merchants, keypoint of the Mediterranean Sea since the end of the XI. century. Their history signifies the first pattern of the Genoese international system, the most important of the Middle Ages.

Justine M. Andrews

St. Sophia and St. Nicholas: function, memory, and identity in medieval Cypriot architecture

My presentation is a comparative analysis of the Latin cathedrals found in the two most important cities of Lusignan Cyprus, Nicosia and Famagusta. These cities' importance lies in their function as coronation sites for the Lusignan kings and in their extraordinary preservation of Gothic monuments. Given its position in the

Mediterranean Sea, Cyprus has perennially been a point of convergence and departure for multiple religions, languages, and art forms. The fourteenth century saw the rapid growth of wealth, as well as changing rulership, and devastating plague on the island. The Cypriot architecture of that period presents astonishing examples of Gothic forms patronized by the aristocracy, clergy, gentry and merchant classes. The architecture and sculptural decoration of the Latin cathedrals of Nicosia and Famagusta, present for the viewer a visual display of varied political structures, a space for different classes to respond to these structures, and a message of identity dependent on patronage. This study considers how the Latin cathedrals of the two cities were shaped by or in resistance to the functions of Nicosia and Famagusta as coronation sites for Cyprus's rulers as kings of Cyprus and Jerusalem respectively. In emphasizing the role that function has on the appearance of each cathedral, attention must also be given to the role of memory in architectural expression. For while the many patrons and medieval viewers of each monument constructed an image of the cathedral in their own minds, their memories of France, the Holy Land, and Cyprus itself informed the meanings of these monuments. Exploring the Latin cathedrals of Nicosia and Famagusta in light of these issues will lead to a new understanding of the complex relationships between kings and bishops, as well as the multiple consumers of Gothic architecture on Cyprus.

Benjamin Arbel

"The Triumph of the Mule" in Venetian Cyprus

"The Triumph of the Mule" is an expression coined by Fernand Braudel in his famous book on the sixteenth-century Mediterranean. According to Braudel, throughout the Mediterranean basin, and later in other areas as well, the use of mules for work and transportation increased considerably during the second half of the sixteenth century, at the expense of horses, a phenomenon that caused anxiety among governments worrying about the availability of horses for military purposes.

In the present paper it is intended to examine this phenomenon as it evolved on the island of Cyprus during the period of Venetian domination. Among the questions treated: the reasons for the increased use of mules; its significance and its impact on local conditions; the way it was handled by Venice; and the place of the phenomenon in the wider context of human-animal interaction in the early modern world.

Michele Bacci

Famagusta as the New Terrasanta. The Making and Setting of New Holy Places in Latin-Ruled Cyprus

After the fall of Acre, the last Crusader stronghold in the Syro-Palestinian coast, Cyprus (and especially the area of Famagusta) was increasingly regarded as a new, though diminutive, Holy Land, being dotted with apostolic memorials and shrines associated with celebrated saints. As we learn from a number of Late Medieval pilgrims' accounts –most of them hitherto neglected– a wealth of relics and holy objects enriched the treasures of the Latin churches located within the walls of Famagusta, including the major convents of the Mendicant orders (Franciscans, Dominicans, and Carmelites) and the Cathedral of Saint Nicholas, which was transformed into a real shrine of the Great Thaumaturge after the translation of the saint's most ancient icon from Myra in 1361. On their part, the local Greeks, especially after the return of their bishop from Karpasía and the construction of the new magnificent metropolitan church of Saint George in the second half of the 14th century, started giving an extra emphasis to the small church presently known as "Saint Symeon", which was regarded as the original location of Saint Epiphanius's sepulchre.

Outside the walls were located a number of small cult-places which, as they started being intensively visited by sailors, merchants, and pilgrims, were more and more attributed the status of real 'holy places', competing with the most famous *loca sancta* of Palestine. Some of them were traditionally connected with events of the earliest Christian history, some others bespoke the aura of famous Eastern saints, and some others were simply associated with the religious and devotional needs of the sea-folk. Pilgrims invested all of such places with their own hopes and desire of being physically and emotionally involved in the sacred aura of an «expanded» Holy Land, including not only the sites of Christ's path on earth, but also the sphere of the apostles and the earliest saints and martyrs.

In the 14th century, the most famous cult-place of Famagusta was the small underground chapel of the Madonna della Cava, which can be identified with the church of the Panagia Chrysospiliotissa in Varosha, an original structure consisting of a three rock-cut rooms, including a kind of narthex originally used as funerary space, a naos covered with an impressive dome and a bema with two large recesses used for the performance of both Latin and Greek liturgical offices. A now disappeared miraculous

icon of the Virgin was there installed and proved to be much worshipped by sailors, who were accustomed to invoke Her in the wake of sea-storms and other perils.

The most fascinating holy places were identified by pilgrims in the outskirts to the north of the town, near or within the ruins of the ancient sites of Konstantia, Salamis, and Enkomi. The old monastery of Saint Barnabas and the nearby tomb were much prized visited by Latin travellers, who learnt there of the local tradition telling the invention of the saint's body with the autograph copy of the Gospel according to Saint Matthew. While visiting the nearby site of Enkomi they were told another odd tradition concerning the apostle, according to which he had compelled a terrible dragon to be transformed into one of the two stone lions located close to the local church.

Nonetheless, their emotion was even greater when they visited the tiny structure of a Cypriot tomb dating back to the 7th c. B.C., then used as an officiated church and said to be either the prison or the school of Saint Catherine. Even if the hagiographic tradition clearly stated that the saint was born in Alexandria, the Famagustans alleged that she had been of their stock because of the assonance of her father's name (Costus) with local toponyms (Konstantia and Famagusta itself, interpreted as 'Fama Costi', 'the fame of Costus'). In a way, the town made efforts not only to appropriate Saint Catherine's cult, but also to promote the site as complementary or alternative to the saint's major shrines in Alexandria and Mount Sinai, as is evidenced by the fact that pilgrims visiting the tiny chapel were allowed to pin half a wheel to their garments.

Such traditions had indeed an impact on the shaping of a local iconography. This is especially evidenced by the badly preserved remnants of murals within the Carmelite church, which were mostly executed by masters of different training and origins in the second half of the 14th century. Saint Catherine was there represented with great emphasis on the south-western wall of the nave in a frescoed Vita-retable, where the full-standing figure of the saint was flanked by ten scenes of her hagiographic cycle. On the northern wall close to the polygonal apse, a Palaiologan painter represented Saint Nicholas in Latin attire and Saint Barnabas wearing a *polystavrion phelonion*, flanked by two small scenes of their life. The compositional and iconographic features of the latter emphasized its local identity by hinting at the legend of the autograph copy of the Gospel according to Matthew.

Daniele Baglioni

Romance Loanwords in the Greek Acts of the *Livre de la Secrète* (1468-69)

As a result of the foundation of the Frankish kingdom of Cyprus in 1192, Mediaeval Cypriot shows a great number of loanwords from the Romance languages concerning many a semantic area, such as law, public administration and military life (Meyer 1876; Dendias 1924; Nicolaou-Konnari 1993; Terkourafi 2005). Phonetics prove that the majority of these loanwords derive from linguistic varieties of Northern France, the so-called *oïl* vernaculars; nevertheless, not all the phonetic features of Romance loans in Mediaeval Cypriot can be traced back to Old French. In order to explain the non-French features, scholars have supposed the influence of Provençal (Hadjioannou 1991; Stanitsas 1984) and Poitevin (Davy/Panayotou 2000). However, they were not able to corroborate their hypotheses, for the presence of Provençal and Poitevin features in medieval French texts from Cyprus is not significant.

The 16 Greek acts of the *Livre des Remembrances de la Secrète du Royaume de Chypre*, the only extant finance book of the Lusignan kingdom, constitute good evidence of the influence of the Romance languages on Cypriot lexicon during the last years of the Frankish domination. The Greek acts contain ca. 50 Romance loanwords, which have been listed by Theodoros Papadopoulos in the Greek glossary in the appendix to the edition (Richard/Papadopoulos 1983: 239-241). The high number of Romance loanwords can be explained by the fact that until the 15th century French and Latin were the only languages used in the administration, while the use of Greek was almost entirely limited to the Orthodox religious sphere.

In this paper the Romance loanwords contained in the Greek acts of the *Livre de la Secrète* will be compared with the corresponding Romance forms as they occur in the French and Venetian acts and in other legal texts of the 14th and 15th centuries (Richard 1962; Baglioni 2006). It will be shown that many features diverging from Parisian French were common in *Outremer* French and Venetian, especially in the texts written by Greeks. Moreover, the high level of adaptation of Romance loans to Greek morphological patterns will be considered. Finally, according to Cyril Aslanov's interpretation of the Crusader states as a *Romania vue d'ailleurs* (Aslanov 2000; Aslanov 2002a; Aslanov 2002b), the paper will assess the extent of the contribution of Greek bureaucrats to the development of non-standard features in Romance loans.

Bibliography:

- Aslanov 2000: Cyril A., «Interpreting the Language-mixing in Terms of Codeswitching: The case of the Franco-Italian Interface in the Middle Ages», *Journal of Pragmatics*, 32.1273-81.
- Aslanov 2002a = Cyril A., «Quand les langues romanes se confondent... La Romania vue d'ailleurs», *Langage et société*, 99.9-52.
- Aslanov 2002b = Cyril A., «Languages in Contact in the Latin East: Acre and Cyprus», *Crusades*, 1.155-81.
- Baglioni 2006 = Daniele B., *La scripta italo-romanza del regno di Cipro. Edizione e commento di testi di scriventi ciprioti del Quattrocento*, Roma, Aracne.
- Hadjiioannou 1991 = Kyriakos H. (Κυριάκος Χατζηϊωάννου), *Περὶ τῶν ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νεώτερῃ κυπριακῇ ξένων γλωσσικῶν στοιχείων*, Nicosia, 2002.
- Davy/Panayotou 2000 = Jim D./Anna P., «French Loans in Cypriot Greek, in Chypre et la Méditerranée orientale. Formations identitaires: perspectives historiques et enjeux contemporains», *Actes du Colloque tenu à Lyon 1997, Université Lumière-Lyon 2, Université de Chypre*, (a cura di Yannis Ioannou), Françoise Métral e Marguerite Yon, Lione, *Travaux de la Maison de l'Orient méditerranéen* 31.113-25.
- Dendias 1924 = Michael A. D. (Μιχαήλ Α. Δενδίας), «Περὶ τῶν ἐν τῇ κυπριακῇ ῥημάτων ἐκ τῆς ἰταλικῆς καὶ γαλλικῆς», *Ἀθηνᾶ* 36.142-65.
- Meyer 1876 = Gustav M., «Romanische Wörter im kyprischen Mittellgriechisch», *Jahrbuch für romanische und englische Literatur*, 3.33-56.
- Nicolaou-Konnari 1992 = Angel N.-K. (Ἀγγελ Νικολάου Κονναρή), «Ἡ γλῶσσα στὴν Κύπρo κατὰ τὴ Φραγκoκρατία (1192-1489): μέσο ἐκφρασης φαινομένων ἀλληλεπίδρασης καὶ καθορισμοῦ ἐθνικῆς ταυτότητας», *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, 56.29-55.
- Richard 1962 = *Chypre sous les Lusignans. Documents chypriotes des archives du Vatican (XIVe et XVe siècles)*, (a cura di Jean Richard), Parigi, Librairie orientaliste Paul Geuthner.
- Richard/Papadopoulos 1983 = *Le Livre de remembrances de la Secrète du royaume de Chypre (1468-1469)*, (ed. Jean Richard avec la collaboration de Theodoros P.), Nicosie, Centre de recherches scientifiques.
- Stanitsas 1984 = Stamatis S., «Les gallicismes et les occitanismes dans les "Assises de Chypre" et les chroniques de L. Machairas et de G. Boustron en comparaison avec les gallicismes de la "Chronique de Morée grecque"», in *Contribution de Chypre à la civilisation néo-hellénique. Actes du VIIIème Congrès international des néo-hellénistes des universités francophones* (Montpellier, 10-11-12 mai 1984), Montpellier, 80-127.
- Terkourafi 2005 = Marina T., «Understanding the present through the past. Processes of koineisation in Cyprus», *Diachronika* 22/2.309-372.

Lorenzo Bianchi

San Barnaba: la sua presenza e sepoltura a Cipro e la tradizione del suo apostolato in Italia

Barnaba è il soprannome di Giuseppe, giudeo levita nato a Cipro. Eusebio di Cesarea e, prima, Clemente Alessandrino ci dicono che fu uno dei settantadue discepoli di Gesù. Fu il garante della conversione di Paolo presso i cristiani di Gerusalemme, che ancora diffidavano di lui. Fu con Paolo nel suo primo viaggio missionario, che da Cipro toccò varie città dell'Asia Minore, accompagnato nella prima parte dell'itinerario dal cugino Giovanni, cioè Marco, il futuro evangelista, che a un certo punto ritornò indietro. Verso il 51, alla vigilia della partenza per un secondo viaggio missionario per visitare le comunità fondate nel primo, Paolo e Barnaba entrarono in contrasto, perché, mentre Barnaba avrebbe voluto portare con sé anche Marco, Paolo si oppose, vista l'esperienza del viaggio precedente. «Il dissenso fu tale che si separarono l'uno dall'altro; Barnaba, prendendo con sé Marco, s'imbarcò per Cipro » (At 15, 39). Tertulliano attribuisce a Barnaba la Lettera agli Ebrei, ipotesi che ha trovato qualche riscontro negli studi moderni. Dal momento del suo ritorno a Cipro notizie certe su di lui vengono a mancare, e occorre affidarsi agli Atti di Barnaba, opera del V secolo, che narrano con toni leggendari il suo apostolato a Cipro e il suo martirio a Salamina (a nord di Famagosta), a opera di giudei siriani, che lo avrebbero lapidato e poi bruciato. Nonostante il contesto della narrazione, gli storici sono propensi a ritenerne fondati i dati essenziali, cioè la predicazione e il martirio. Gli Atti di Barnaba riferiscono ancora che, al tempo dell'imperatore bizantino Zenone (474-491), Barnaba sarebbe apparso nel sonno all'arcivescovo Anthemios indicandogli il luogo dove scavare per ritrovare l'ipogeo che conteneva la sua sepoltura in un sarcofago, cosa che l'arcivescovo fece, ritrovando il corpo di Barnaba che aveva ancora sul petto il Vangelo di Matteo, scritto di sua mano. La tomba di Barnaba si mostra tuttora a Salamina ed è visitabile: vi si accede dall'interno di un oratorio che vi fu costruito sopra, ora abbandonato, a 150 metri circa dal monastero a lui intitolato. Si tratta di una tomba del periodo romano, scavata nel sottosuolo, di forma irregolare, dentro la quale si trovano due arcosoli e il sarcofago dove un tempo era il corpo del santo. Questo fu trasportato, sempre secondo la tradizione, da Anthemios nel luogo dove tuttora è deposto, cioè nell'abside della navata sud della basilica che l'arcivescovo stesso costruì poco lontano dalla tomba e che dedicò a Barnaba, mentre il Vangelo venne donato all'imperatore

Zenone, che concesse l'autocefalia alla Chiesa di Cipro. Il luogo divenne da allora un'importante meta di pellegrinaggio e attorno alla basilica si sviluppò molto presto un monastero. Attualmente, a causa della situazione politica dell'isola (il monastero ricade nella parte occupata dall'esercito turco), i monaci sono stati allontanati e il complesso è stato trasformato in museo di icone. Esiste in Occidente la tradizione di Barnaba primo evangelizzatore dell'Italia settentrionale, in particolare della città di Milano, dove nella chiesa di Santa Maria del Paradiso si mostra ancora (lì trasportata dalla distrutta chiesa di San Dionigi) la pietra forata nella quale egli avrebbe piantato la croce al suo arrivo nell'anno 51. La critica storica ha dimostrato come infondata questa tradizione. Parallelamente, esiste anche una tradizione della presenza a Milano del capo di Barnaba, conservato in un'urna d'argento nella chiesa di San Francesco (l'antica Basilica Naboriana) fino all'anno della sua distruzione, nel 1799, quindi trasportato nella Basilica di Sant'Ambrogio, non più visibile perché murato in un altare insieme alle reliquie dei santi Nabore e Felice.

Annemarie Weyl Carr

Images in Place: Themes of the Bema at Asinou

In interpreting the scene of the Virgin's Presentaion in the Temple at Lagoudera, both Maguire and Papanastasiou emphasized the importance of the image's place within the building in inflecting its content. Neither noted the fact that the scene had been used already at Asinou. This paper studies the Presentation in the bema program at Asinou, an exceptionally elegant program in which the placement of images is once again eloquent. Asinou's program, moreover, was known to the designer of the program at Lagoudera. A comparison of the Presentation's place in the two programs casts informative light not only on the way placement affects content, but on the way in which the increasing segregation and specialization of the imagery in the bema, as studied by Sharon Gerstel, went on to reshape the selection and placement of imagery in the naos.

Ioanna Christoforaki

Pelendri revisited: between the narrative and the symbolic

My first public exposure to the church of the Holy Cross at Pelendri was in the Third Congress of Cypriot Studies back in 1996, where I presented the Cycle of the Life of the Virgin in the main church. Ever since the monument has haunted me-always in a good way. Two published articles (*Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 1996*, *Cahiers Archeologiques 2001*) and some conference papers later, I intend to return to it to face some still unanswered questions afresh, focusing (yet again) on the decoration of the north aisle. The addition of the north aisle to the main church has been dated to the third quarter of the fourteenth century and linked to John Lusignan, brother of King Peter I (1359-69), who is supposedly depicted with his wife in the scene of the Incredulity on the south-facing spandrel. This time my attention is drawn to the image of the Tree of Jesse on the western wall of the north aisle. It is my intention to examine how the narrative quality of the Incredulity scene is complemented by the symbolism of the Jesse Tree.

The Tree of Jesse is an intriguing iconographic theme, depicting the genealogy of Christ in the symbolic form of a tree. The earliest extant example in the West can be seen in a stained-glass window of Chartres cathedral of circa 1140-50. Almost a century later, between 1262 and 1264, a historiated version appeared in the papal court of Orvieto. The first Byzantine example, on the other hand, is encountered in the narthex of the Virgin Mavriotissa in Kastoria, and is dated between 1259 and 1264. Although Byzantine examples have been considered a result of western influence, this notion has recently been challenged and the Byzantine version of the Tree is considered to be distinct and autonomous from the western archetype. Its creation has been attributed to a different, distant source that could have separately triggered the almost simultaneous creation of the theme both in the East and the West.

The fourteenth-century Tree of Jesse at Pelendri is the first example of this iconographic theme on Cyprus. It belongs to the simple type, the one without narrative scenes but with individual figures of prophets and kings alone. Jesse is depicted at the bottom of the Tree, next to Balaam, while its trunk and branches are occupied by David, Solomon, Moses, Joel and Zephaniah, standing among busts of Old Testament kings, who are encircled by acanthus leaves.

Close examination of the carefully chosen passages on the inscribed scrolls of Balaam, Solomon and Joel reveals that they allude either to the Annunciation and Incarnation or

the Resurrection. The incarnation is celebrated as part of the mystery of salvation: for there to be genuine redemption, Christ suffered the Passion and died on the cross as a human. This sacrifice was only made possible by the incarnation and was completed with the Resurrection, which eventually led to the redemption and salvation of mankind.

The Incredulity scene next to the Tree of Jesse exemplifies the same message of salvation, by means of the incarnation and the resurrection: the human nature of Christ is exemplified by his forceful gesture towards his very real wound, which made doubting Thomas believe. At the same time, it is the resurrected Christ who stands in front of Thomas. Thus, the message of the Incredulity scene on the southern spandrel is both echoed in and complemented by the Tree of Jesse on the western part and vice versa. I would therefore suggest that the choice of these two scenes, which convey a strong message of salvation, points towards a funerary function of the north aisle.

Yiorgos Chrysanthou, Eva Zanyi, Jassim Happa, Vedad Hulusic, Alan Chalmers

The High-Fidelity Computer Reconstruction of Byzantine Art in Cyprus

The reconstruction of ancient sites on a computer is now a fairly common practice, with such reconstructions appearing regularly on television and websites. However, many of these computer models do not incorporate all the physical evidence of a site, and are thus more "artist interpretations" than high-fidelity tools for exploring the past. One key feature for high-fidelity is the need for the authentic illumination of the model [DC01, SCM04]. Ancient sites were illuminated by daylight, or some form of flame-light, and thus this needs to be accurately included if the computer reconstruction is to impart an authentic appearance of the past environment.

In this paper we describe the high-fidelity reconstruction and visualization of Byzantine art. The Byzantines were much preoccupied with the use of gold and favoured it extensively in their churches. In the icons, massive wall and ceiling mosaics and frescoes, the use of gold was not only symbolising immortality and the supernatural but was meant to illuminate the pictures from "within". This lighting effect in combination with certain architectural elements of the churches was used to create certain illusions, including the holy people on the cupola mosaics seeming to step out of the golden background, approaching the viewer [HJK96]. During Byzantine times, Cyprus followed

closely the art and cultural trends of the capital, Constantinople, with especially high-quality art. Today it is in this tiny, former rich and peaceful province of the Byzantine Empire that many of the most precious surviving relics of Byzantine art are to be found.

Two key recent developments now make it possible to develop highly authentic reconstructions of ancient environments and use them to provide meaningful new interpretations of the past: *progress in high-fidelity physically-based computer graphics and the availability of novel High Dynamic Range (HDR) displays* which are 10 times darker and 30 times brighter than a traditional computer display [SHS*04]. Our high-fidelity reconstruction uses a detailed characterisation of Byzantine illumination techniques to render on an HDR display Byzantine artwork as it may have appeared in the past. In particular we consider the Icon of Christ Arakiotis, from the Church of Pantocrator of Arakas from Lagoudera. The icon is currently displayed in the Byzantine Museum & Art Gallery, Bishops Palace in Nikosia.

References

- [DC01] Devlin K. and Chalmers A., "Realistic Visualisation of the Pompeii Frescoes", in *Proceedings of Afrigraph*, Cape Town 2001, 43–48.
- [HJK96] Hein E., Jakovljevic A., and Kleidt B., *Zypern. Byzantische Kirchen und Klöster. Mosaiken und Fresken*, Ratingen 1996.
- [SHS*04] Seetzen H., Heidrich W., Stuerzlinger W., Ward G. and Whitehead L., Trentacoste M., Ghosh A. and Vorozcovs A., "High Dynamic Range Display Systems", *SIGGRAPH* 2004, Los Angeles 2004.
- [SCM04] Sundstedt V., Chalmers A.G. and Martinez P., "High Fidelity Reconstruction of the Ancient Egyptian Temple of Kalabsha", *AFRIGRAPH* 2004, ACM SIGGRAPH, November 2004.

Alessandro Spiridione Curuni

Indagine sull'architettura religiosa di Cipro: monumenti bizantini e gotici a confronto

L'indagine si articola considerando l'isola di Cipro "in toto", prescindendo dalle diversità, religiose, nazionali e politiche.

L'architettura bizantina si è sviluppata sull'intera isola, mentre la gotica è circoscritta in alcune zone ben definite: Famagosta, Bellapais.

Axinia Džurova

Un manuscrit liturgique inédit de l'école de Lucas de Chypre

La présente communication contient de l'information sur le fragment d'un manuscrit, appartenant à un particulier, qui réside en Allemagne, notamment, sur l'enluminure. Le manuscrit en question, contenant des fragments des Trois Liturgies de Basile le Grand, Jean Chrysostome et Grégoire Décapolite, figure sous la cote Germ. Priv. Gr. 1. Il est composé de 18 folios en bon état. Le type d'écriture, la datation et l'enluminure rapportent le manuscrit à l'école, créée à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle, dans les Principautés danubiennes, par Lucas de Chypre et Matthieu de Myra.

Le Liturgikôn (Germ. Priv. Gr. 1) est abondamment décoré d'initiales, d'une facture magistrale, qui présentent trois variétés: initiales décoratives, formées par des éléments végétaux aux ramifications fleuries ; initiales illustratives, dans lesquelles la figure principale est soit l'auteur de la liturgie, soit le prêtre chargé de célébrer l'office ; initiales qui suggèrent l'interprétation symbolique de la liturgie elle-même. Ce sont ces lettrines précisément, étroitement liées à l'acte liturgique, qui connaissent un développement considérable dans un groupe important de manuscrits, apparus à des endroits différents: au Mont Sinaï, à Alexandrie, à Chypre, à l'école de Buz_u, en Valachie et en Moldavie. Elles sont inspirées par le répertoire ornemental des incunables, sans compter leur évolution naturelle, c'est-à-dire, le changement du rôle des initiales qui, à l'époque post-byzantine, assument une partie des fonctions de l'illustration.

Per Olav Folgero

The iconography in the Cupola of the Panaghia Theotokos in Triкомо (Cyprus c.1170) as seen in the Light of *Dan 7, 10* and the Development of the Middle Byzantine System in Church Painting

The rather particular cupola constellation of the Panaghia Théotokos in Triкомо (Cyprus, ca. 1170) has the Pantocrator surrounded by crowds of angels and by the Virgin and St. John the Baptist in *deesis* on each side of an empty throne or *Etoimasia*. The

present contribution will argue in favour of the thesis that the crowd should be interpreted in terms of the "thousand times a thousand" ministers in Daniel's vision (Dan. 7, 10).

The constitution of the Middle Byzantine System, also called, by Otto Demus (1976), "the classical system", is a complex transformation of existing iconographical systems. Demus lists the "three schemes of cupola decoration: the Ascension, the Descent of the Holy Ghost and the Glory of the Pantocrator", and he underlines that the Ascension still seems to have been the preferred [albeit retarded] form in peripheral areas, such as in Thessalonica: here, the cupola of Hagia Sophia contains a representation of the Ascension, the Virgin being located in the apse as in the fully developed "classical system".

The transformation of the *theophanic visions*, including those of the *Analepsis*, of the paleochristian apses into a cupola-pantocrator system is another path that leads from the pre-Iconoclastic era into the Middle Byzantine System. The early cupola-decoration (10th c.) of the Panaghia Protothronos (Chalki) on the Island of Naxos is one of the oldest surviving examples of this decoration scheme, consisting of a Pantocrator surrounded by Seraphims, Cherubims, Prophets and Saints. The pre-Iconoclastic Panaghia Drossiani, also on Naxos, seems to represent one *intermediary stage in a transformation*, linking the Ascension motif in the apse and the Pantocrator in the cupola, here depicted as a *twin-icon*, which, according to Nikolaos B. Drandakes (1988), seems to represent the Ancient of Days *and* the Son of Man in accordance with the Vision in Daniel 7, 9-13. It will thus seem that the Drossiani constellation of the *Analepsis* and the –double pantocrator– is an attempt to grasp, visually, the divine and the human nature of Christ. The question can be raised whether this pre-Iconoclastic image may not represent an experimental stage, a trying-out, in the gradual establishment of the cupola-pantocrator-system. It will seem reasonable that parallel examples have existed, all of them lost during Iconoclasm.

This even brings to mind the representation of Christ in the vault of *Göreme Chapel I* in Cappadocia from the end of 10th c.; it is again the Ascension of Christ that is being represented, as in the Hagia Sophia in Thessalonica (above): Christ, sitting here on the rainbow, is clearly white-haired, which seems to be an intended allusion to the Ancient of Days. We cannot but ask whether this is not another intermediary stage in a process of transformation from pre-Iconoclastic models into the mature post-Iconoclastic cupola-pantocrator system, a combination, it will seem, of the *analepsis*-scheme and the Vision of Daniel 7, 9-13.

The question of *rupture or interlude*, that is: break or continuation, during the *Bilderstreit* of the East, has recently been discussed by Per Jonas Nordhagen in the *Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia* (2001; 2005). To his analyses on the re-appearance *after Iconoclasm* of many Christological scenes documented in the Roman S. Maria Antiqua, as well as in John VII's Oratory in Old St. Peter's (both 705-707 A.D.), the question can be added whether the vast "Adoration of the Crucified" scene on the triumphal arch of S. Maria Antiqua and the [presumed] presence of the [now lost] Virgin in the apse of this church can shed light also on the development of the whole cupola-pantocrator system. One possible lead for further investigation is the question whether the crowds of angels in adoration at the Cross is a model that re-appears in cupola-churches, such as in the Panaghia Théotokos in Trikomo, where angels, in a manner that almost mirrors the constellation in S. Maria Antiqua, surround a *clipeus* containing the Pantocrator.

From the point of view of the present author, this multitude of angels can best find its explanation in terms of the Vision of Daniel (Dan 7, 10), as a *parousian* sign, but corresponding also to the prayer that leads into the Thrice-Holy hymn (Sanctus), which, in most Oriental liturgies –including the Chrysostom anaphora– use the eschatological motif from Daniel 7, 10: "*Ten thousand times ten thousand stood before Him ...*". Cyril of Jerusalem opens his 15th Catechesis "*On The Second Adventus of Christ*", with a quotation from Dan 7, 10-13 (PG 33, 870). *The thousand times a thousand* in v. 10 are here interpreted in terms of angels and human beings: "Thus you see, O Mortal, before what a *multitude of witnesses* you shall enter into judgment. The *whole human race will be present there*. Try to imagine all those who have existed since the time of Adam to the present day. That is a great crowd, but still it is little. The *angels are more numerous*. They are the ninety nine sheep, whereas humanity is the one sheep. After all, it is written that His ministers are *a thousand times a thousand* [Ciliai ciliadeV], not that this figure sets a limit to their multitude, but rather because the prophet could not express a larger number" (Catechesis 15, XXIV, PG 33, 904B). Can we exclude that Daniel's vision, as well as Cyril's interpretation of it, may be a lead in our search for the eschatological meaning behind the adoration-scene on the arch of S. Maria Antiqua and in such systems as that found in the Panaghia Théotokos in Trikomo?

Tania Velmans, in the *Cahiers Archeologiques. Fin de l'antiquité et moyen age* (32, 1984), elaborates on the presence, on Cyprus, of the cupola-iconography consisting of a deesis with angels, which, in addition to the Panaghia Théotokos in Trikomo, is also

that found in the Panaghia Arakiotissa in Lagoudera, St. Herakledius (Monastery of St. John Lampadistis) in Kalopanagiotis, the Church of the Holy Cross in Pelendri, the Church of the Holy Apostles in Perachorio (here a *deesis* with angels and the Virgin orant), and in St. Nicolas in Kakopetria (angels and seraphims). The form of the cupola-scheme presented through most of these examples includes the *deesis* and the *Etoimasia*, fixed patterns in the iconography of the Last Judgment. From the point of view of the present author, the role played by Dan. 7, 9-13 in the Byzantine exegetical tradition on the *Parousia*, as well as in the pictorial representations of the Last Judgment, may explain the presence here of the multitude of angels which, in these examples, are seen encircling the Pantocrator.

Most significant, the apparent similarities between the "Adoration of the Crucified" scene in the Roman [under Byzantine influence] S. Maria Antiqua and [particularly] the scenery in the cupola of Panaghia Theotokos in Triкомо, raises questions that have to do with the problem of continuity or break during Iconoclasm, as well as the different means through which the cupola-iconography came to find its expression after the Iconoclasm was concluded.

Stella Frigerio-Zeniou

Circulation de modèles: la Madonna di Loreto à Chypre

La diffusion de modèles iconographiques est un sujet qui préoccupe les historiens de l'art, non seulement à Chypre, mais aussi en Occident.

Des modèles partagés, copiés ou adaptés, montrent que les distances entre les cultures qui se développent dans des régions aussi éloignées que les différentes villes italiennes, les centres au-delà des Alpes, ou encore l'île de Chypre, sont moins grandes qu'on ne l'imagine généralement.

La *Madonna di Loreto*, qui subsiste de nos jours dans une seule icône à Chypre, commandée par Vava et son épouse, datée de 1529, est un exemple iconographique intéressant, qui touche plusieurs domaines. L'icône est aujourd'hui conservée à la Fondation Makarios III à Nicosie (pour une reproduction cf. A. et J. Stylianou, "Η βυζαντινή τέχνη κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας (1192-1570)", dans Th. Papadopoulos, éd., *Ιστορία της Κύπρου*, tom. 5B', 1996, pl. CCXIII, fig. 259).

En un premier temps, et en guise d'introduction, nous présenterons brièvement le thème iconographique et la légende illustrée, souvent méconnus par les historiens de l'art byzantin et post-byzantin.

Ensuite, comme le titre l'indique, nous proposerons une des voies que ce modèle iconographique a pu emprunter pour arriver jusqu'à Chypre, voie qui n'a jusqu'à aujourd'hui pas été explorée.

Gilles Grivaud

**Police, droit coutumier et societe rurale dans le Carpasse en 1563:
les ordonnances du bailli Francesco Calergi**

L'application du droit vénitien à Chypre a rencontré des résistances de la part des populations rurales ; pour les vaincre, Francesco Calergi, bailli du Carpasse, a émis une série d'ordonnances, qui sous le couvert d'exigences propres à la morale chrétienne, prévoient diverses mesures: renforcement du pouvoir des officiers locaux, contrôle sur l'activité des notaires, définition des compétences judiciaires, surveillance du littoral et des activités pastorales, obligations de ravitaillement de la ville de Famagouste. Promulguées peu avant la conquête ottomane, ces ordonnances n'ont probablement pas transformé les habitudes; elles offrent, en revanche, un tableau inédit des dynamiques sociales à l'échelle régionale et posent la question de l'existence d'un droit coutumier local pendant la domination franque et vénitienne.

Katerina Hadjistyli

St Hilarion Castle: Its Byzantine phase of construction

St Hilarion castle is the principal and the most well preserved Cypriot fortress among the other mountain castles in the Pentadaktylos range, Kantara and Buffavento. Perched high on the homonymous mount, overlooking the Mediterranean and the surrounding areas of Northern Cyprus, the fortification was constructed at a strategic

site on the same axis with the other two mountain castles, at a spot of utmost military significance.

A monastic foundation, dedicated to St. Hilarion, it may have existed on the site before the construction of the fortification. No textual or epigraphic evidence survives concerning the date of the fortress' construction. The earliest allusions to St. Hilarion Castle and the other hilltop fortifications, however, are found in the accounts of Richard the Lionheart's campaign on the island in May 1191, providing a secure *terminus ante quem*.

The construction *de novo* of the sequence of the mountain fortresses along the island's north coast was associated with specific strategic needs and also with modifications to the administrative and economic organization of the island. In addition, insecurity, military and political instability and the need to protect the local population led to the construction of new fortifications. Their foundation may have either constituted part of Alexios I Komnenos' extensive building programme of reinforcing the defensive structures in the south-eastern provinces of the Empire or aiming at strengthening the security of the island, as a result of internal revolts.

The fortification, in its main outline and arrangement, is preserved as the Byzantines built it, but many sections in their existing form are dated to the Frankish period of construction. The castle had a unified defensive system similar to that of the *poleis-kastra*, based on a rational arrangement of successive lines of defence, forming an overall protecting system. The strong perimeter walls are reinforced by towers, one of which the most strongly fortified formed the last point of defence.

The most important architectural remains dated from the Byzantine phase of construction, still preserved in the fortress, are the ruins of a sizable domed-octagonal church. The church is the only edifice which offers some clue as to the dating. In its plan and its building materials, represents an intrusion on the indigenous architectural tradition. The origin of its plan, despite its elongation and asymmetry, must be attributed to Constantinople, supporting the assumption that its erection is related to the imperial consolidation of the area.

The dedication and architecture of the church, too elaborate for a castle *parekklesion*, have prompted the suggestion that the first structure on the site was a complex of monastic buildings. Existing archaeological evidence suggests that the first structure on the site was a fortified monastery, which was transformed slightly later at the very end of the 11th century, during Alexios' reign (1081-1118) into a castle.

The aim of this presentation is to offer a detailed study of the Byzantine phase of construction of the castle, focusing on aspects which are either controversial or never exa-

mined previously, namely the topography and the historical context-date of the fortification, its morphology, the brief description of its Byzantine section, the methods of structure and building materials, the dating of the church, the water supply and drainage system and mainly the issue of the probable transformation of the monastic foundation into a castle, on the basis of the existing archaeological evidence. This investigation is made on a comparative basis with other castles in Greece, the Balkans and Asia Minor.

Therefore, the study of the fortification's Byzantine phase of construction will attempt, as far as it is possible, to throw some light on the historical and archaeological aspects of St. Hilarion Castle, on the basis of the available unpublished archaeological and photographic material preserved in the archives of the Cypriot Dept. of Antiquities, and on an *in situ* examination of the monument.

Marinos Ioannides

The e-documentation of the Asinou church and the geographical information system of the 10 painted churches (UNESCO List Monuments) in Cyprus

The Asinou Church, devoted to the Virgin Mary, is a wonderful 11th c. Byzantine church built up in Troodos Mountain on the island of Cyprus. This Church has been recognised as a World Heritage Monument by UNESCO. A joint effort between the Laboratory of Photogrammetry of NTUA/GR and HTI/CY had as main goal the geometric documentation of this monument, using a combination of modern digital techniques for data acquisition and methodologies for data processing. Digital surveying and photogrammetric instrumentation, as well as a laser scanner were employed, in order to collect the necessary data for producing digital colour orthophotographs for the four exterior facades and six interior crosssections of the church.

The methodology is briefly described and assessed for its adaptability to the special requirements of this monument. The results of the data processing are presented and evaluated for their usefulness. Moreover a 3D visualisation of the church is attempted based on the accurate measurements performed. The presentation concludes with an appraisal of the products in view of their inclusion in a Monument Information System, which could include all monuments of the particular area of Cyprus.

Elena Kaffa

**The Greek Church of Cyprus, the Morea and Constantinople
during the Frankish Era (1196-1303)**

This dissertation is an examination of the establishment of the Latin Church in Cyprus, the Morea and Constantinople; the relationship between the Greek Church and the Latin Church in these places, and the relationship between the Greek Church and the Latin secular authority until 1303, the end of Boniface VIII's papacy.

The subject is important as it aims to shed light on the ecclesiastical history of three significant places; Cyprus, the Morea and Constantinople during the Frankish period. It examines the development of the relationship between the Greek Church and the Latin Church from the first years of its establishment, firstly in Cyprus after the Third Crusade, and after the Fourth Crusade in Constantinople and the Morea, until 1303. In addition, it examines the complex relations of the Greek Church and the papacy and other Greek Churches of the Latin East as they evolved, including Jerusalem and Antioch and in the west, with Sicily and South Italy, its troubled relations with the Latin Church and it makes a comparison of the relations between the Latins and Cyprus, the Morea and Constantinople. It compares the experience of the Church in these three areas, for example how the experience of the Greek Church in Cyprus differed from that of the Greek Church in the Morea, in the hope that what happened in one area can shed light on what happened elsewhere. It raises the question as to whether the differences require any new lines of enquiry or prompt new interpretations.

Cyprus, the Morea and Constantinople were selected despite the chronological difference in the establishment of Frankish rule, as they have similarities and many common aspects. In addition, the Greek Church in these three locations has not been studied before in parallel, and, unlike the Latin Church, there has been no analytical research or bibliographical surveys.

It is important to note that there is not much evidence pertaining to Greece and Constantinople, unlike the material for Cyprus. For instance, there is no cartulary surviving from any Latin church in Greece or Constantinople. When I started my research, I was of the belief that there would be more applicable information. As a result, I have attempted to make do with what little evidence there is.

Ahmet Kemal-Hilmi

"... cum in sexu fragili virile robur induas..." Queen Alice of Cyprus and the socio-political construction of women's gender in medieval sources

Various writers have argued that gender is not simply to do with biological difference, but is something produced and performed within specific social and cultural contexts- something that we 'do' more than something that we 'are.' Since society and culture changes over time, this suggests that gender has history. Queens present particular and exceptional cases in the analysis of women and gender roles. In the career of Queen Alice of Cyprus (d. 1246), this paper will examine part of the history of the Latin East using an analysis of gender, with particular emphasis on medieval attitudes on empowerment, as a route into complementing our understanding of politics in the thirteenth century. Through such study it will challenge the male-centric interpretation in historiography which has been shaped by the misogynistic approach to gender in text based sources. There are number of important further areas to be explored. Does gender operate as a useful analytical category? How might 'gender' help us open up a text? What are the contours and boundaries of medieval queen's public lives? What nature and degree of power did medieval women possessed, and to what extent did cultural ideas about women dictated their position within society? How did church react to women wielding power? Assessing these questions not only provides a more accurate view of gender and power in the middle ages but it goes a long way towards rehabilitating Lusignan queens from their historical image as a weak and officious subjects in misogynistic interpretation of the master narrative which concentrates on the development of governments and institutions, indifferent to the fact that nearly all actors were male. Moreover, drawing on a rich vein of narrative, documentary and material sources, this paper will aim to explore Queen Alice's contribution to political events, how she pursued and exploited the means of power, and more importantly, how her challenge for empowerment was encountered by the Church of Rome and her family.

Alexei Lidov

The Phenomenon of Kykkotissa, Veiled Icons and an Image-Paradigm of Iconic Curtain in Byzantium

The paper deals with the phenomenon of icon covered by veils. The miraculous Virgin Kikkotissa provides the most striking example. It will be argued that this specific detail concerns not merely original ornamentation but a powerful image-paradigm going back to the Veil of the Old Testament Temple which was considered as a prototype of all Christian icons.

In conjunction with this topic an important methodological issue will be discussed. Recent studies in Byzantine hierotopy, or in the creation of sacred spaces, have demonstrated that in many cases the analysis of visual culture might not be reduced to a positivist description of artifacts, or to the interpretation of theological notions. Some phenomena can be properly understood only on the level of images-ideas, I prefer to term them 'image-paradigms', which do not coincide with the illustrative pictures or ideological conceptions. This special notion seems a useful *instrumentum studiorum*, which helps to explain a layer of phenomena. That image-paradigm was not connected with the illustration of any specific text, though it was a part of a continuum of literary and symbolic meanings and associations. This type of imagery is quite distinct from what one may call an iconographic device. At the same time the image-paradigm belonged to visual culture, it was visible and recognizable, but it was not formalized in any fixed state, either in a form of the pictorial scheme or in a mental construction. In this respect the image-paradigm looks similarly to the metaphor that loses its sense in re-telling, or in its de-construction into parts. For the Mediterranean world such an irrational and at once 'hieroplastic' perception of the phenomena could be the most adequate reflection of their divine essence. It does not concern any mystic but a special type of consciousness, in which our categories of the artistic, ritual, visual, spatial were interwoven in the inseparable whole. This form of vision determined several symbolic structures as well as numerous concrete pictorial motifs, it challenges our fundamental methodological approach to the image as illustration and flat picture.

Marielle Martiniani-Reber

La partie centrale de l'antependium de Grandson est-elle un opus ciprense?

L'exposé propose le réexamen d'une pièce majeure conserve en Suisse, l'antependium d'Othon 1er de Grandson, autrefois à la cathédrale de Lausanne. Les analyses, tant techniques qu'iconographiques, mettent en évidence les caractéristiques de cette pièce et posent le problème de ses origines ainsi que des conditions de sa fabrication. L'iconographie principale relève d'un modèle byzantin. Une Vierge Hodighitria est entourée des archanges thuriféraires Michel et Gabriel. Cependant un chevalier occidental est agenouillé aux pieds de la Vierge; il est accompagné des armes des Grandson.

Plusieurs raisons nous ont conduit à attribuer la partie centrale de cette oeuvre à un atelier chypriote et à la rattacher à Othon de Grandson qui se rendit à Chypre à la fin du XIIIe siècle. Cet exposé complète et développe la notice du catalogue d'exposition *Chypre, d'Aphrodite à Mélusine*.

Jaana Loring Melia

Post-Byzantine wall painting techniques in Cyprus during the Venetian period: context and conservation implications for the discovery of mixed oxalates

*The full results of this research will appear in a forthcoming article in the **Journal of Cultural Heritage** titled, 'The Identification of Copper Oxalates in a 16th-Century Cypriot Exterior Wall Painting using Micro FTIR, Micro Raman Spectroscopy and Gas Chromatography Mass Spectrometry'. Authors are Austin Nevin, Jaana Loring Melia, Iacopo Osticioli, Gwénaëlle Gautier and Maria Perla Colombini.*

An examination and scientific analyses undertaken on two stylistically divergent wall painting programmes from the church of Agios Sozomenos, Galata, Cyprus have identified and recorded a striking technological difference between the two schemes.

The paintings on the interior of the church, painted in 1513 by Symeon Axenti, conform both stylistically and technically to what is known and documented as being an

inherited, so-called, Byzantine fresco tradition. This includes aspects such as the basic plastering and setting-out techniques, the general palette of pigments used, and the application of paint – a characteristic feature shown here to bear close technical affinities to the contemporary, so-called Cretan school of painting. Though not uncommon in late and post-Byzantine wall painting in general, the use of the pigment smalt at Galata is at the time of writing, the earliest documented use of the pigment for wall painting in Cyprus, and micro-FTIR-ATR analysis of a mounted smalt sample strongly suggests that it was applied with a proteinaceous medium. The discovery of mixed oxalates (of calcium, copper and lead) distributed stratigraphically within samples from the exterior paintings that were analysed using micro-FTIR-ATR is significant, as recent research suggests that the degradation of organic materials may contribute to the formation of insoluble oxalate salts.

Of particular interest has been the identification in a sample taken from the exterior north wall's scene of the Last Judgement of a copper-based, pigment degradation product – a hydrated copper oxalate, analogous to the naturally occurring blue-green mineral Moolooite. The identification of copper oxalate, a deterioration (alteration) product more often associated with the deterioration of bronze, was possible through the integrated use of both micro-FTIR in reflectance for spot analysis of areas on the surface of an embedded cross-section, and FTIR reflectance imaging for the localisation of the presence of copper and calcium oxalates within the stratigraphy of the painting. In addition, micro-Raman spectroscopy was employed for the analysis of unembedded fragments of the painting, confirming the presence of both copper oxalate and calcium oxalate. Finally, novel methods for the removal of salt interferences were employed to allow analysis using Gas Chromatography-Mass Spectrometry (GC-MS), which identified the presence of both oxalate and phosphate ions and – following multivariate analysis of the amino acid profile – identified casein as the binder of the paintings. The imaging of calcium oxalates within the stratigraphy of wall painting samples is important and significant not only for the study of copper-based pigments in general, but especially for those used for painting on exterior surfaces.

Andrea Nanetti

Cyprus in the Antonio Morosini chronicle (1400-1433)

The Antonio Morosini monumental and complex fifteenth century Venetian chronicle is one of the most important historiographical texts for the late medieval European and Mediterranean history. In its ca 500 manuscript carte (1000 pages) dedicated to the period 1400-1433, this chronicle deals with first hand political and economical informations coming mainly from merchants's (news) letters and official deliberations of the Venetian councils. Geographically the chronicle informs, always with the eye of the Venetian merchant mentality, on all the empires and cities having marketplaces, in which Venice made commerce: from England, Flandres, France, Germany, Spain, Portugal, and Italy to Greece, Turkey, Syria, and Egypt. This paper presents the evidence related to Cyprus.

Angel Nicolaou Konnaris

A close friendship: Torquato Tasso (1544-1595) and Pietro de Nores (before 1570-after 1646)

Pietro de Nores, the son of the well known Cypriot scholar and professor at the University of Padua Jason de Nores (c. 1510-1590), was a devoted and affectionate disciple of the great Italian poet Torquato Tasso during the last years of Tasso's life in Rome. Pietro settled in Rome at the end of 1592 and managed through the extended personal contacts of his father's friend Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601), an important bibliophile and patron of the arts and sciences, to be employed at the Curia as a secretary of Pope Clement VIII (1536-1605, 1592), whose grandmother on his father's side belonged to the Cypriot family of the Flatro, and of the *cardinali nipoti* Cinzio (1551-1610, 1593) and Pietro Aldobrandini (1571-1621, 1593).

Pietro was, thus, in a position to meet some of the most influential men of his time and it seems that his association with the powerful Aldobrandini cardinals also allowed him to participate in the literary circles or *academies* they hosted in their *palazzo*. Torquato Tasso, who many a time had known the generous patronage of the

Aldobrandini family, was a regular guest in these assemblies as well as Francesco Patrizi da Cherso (1529-1597), Giovanni Battista Guarini (1538-1612), and the Jesuit philosopher and theologian Bernardo Colnago (1545-1611), all connected with Pietro.

Most of the available information regarding Pietro's friendship with Tasso comes from a long letter the young Cypriot sent to Pinelli in Venice in March 1595, which survives in some 14 manuscripts; in the letter Pietro mentions various anecdotes concerning the poet's life and character as well as his views on intellectual and literary issues and cites two poems Tasso dedicated to Clement VIII. The beautiful portrait Pietro draws of Tasso reveals the juvenile admiration of the young man for the mature poet, whose influence on the question of the *correct* Italian language will be instrumental for Pietro's own literary production later on, an important output of historical, philosophical, and epistolary works that survive in some 106 manuscripts.

Michalis Olympios

The Franciscan convent of Famagusta and its place within the context of Cypriot Gothic architecture

The aim of this paper is to explore the architectural history of the church and the few surviving fragments of the monastic buildings of the Franciscan monastery in Famagusta with a view to identifying their stylistic affiliations and models and suggesting probable dates for each of their constituent parts. The conclusions drawn from this analysis of the formal vocabulary of the structures in question will provide interesting new data for a fresh reassessment of the place and importance of this particular building complex in the history of Cypriot Gothic. The church of the Minorite monastery will thus be examined as a witness to the particular character of Famagustan architecture immediately after the fall of the Crusader states of the mainland and the 'building boom' which followed the rise of the town as a new *emporium* in the East and prior to the re-opening of the cathedral building site, which acted as an architectural pace-setter within Famagusta itself for the remainder of the century and exerted considerable influence on architectural endeavours throughout the kingdom. Later modifications and additions to the church or the conventual buildings also tell an intriguing story of changing loyalties and social mores, supplementing the

rather patchy picture of the history of the convent pieced together from the written sources. The latter will also be used in conjunction with the architecture in addressing issues of patronage. A final question which will be broached here is that of the reception and impact of the architecture of the Franciscan church on later building projects both in Famagusta and elsewhere on the island, as well as the plausible reasons and motives that led up to it. Consequently, this paper will attempt to consider the Franciscan convent of Famagusta in its broader architectural and historical context and therefore help elucidate the picture of Gothic architecture in Cyprus around the year 1300.

Catherine Otten-Froux

Les relations entre les rois de Chypre et les capitaines génois de Famagouste au XVe siècle

La guerre menée par Gênes dans l'île de Chypre en 1373-1374 aboutit à un traité conclu en octobre 1374 entre la République ligure et le roi Pierre II de Lusignan. Dans ce traité, entre autres clauses, Pierre II s'engage à verser des sommes très importantes aux Génois; comme garantie des paiements, le roi confie en gage la ville de Famagouste, se réservant cependant la levée des taxes. A la mort de Pierre II en 1382, l'ensemble des sommes promises n'a pas été versé. Son successeur Jacques I, retenu prisonnier à Gênes comme garant des paiements, doit accepter, avant de pouvoir quitter Gênes, la signature d'un nouveau traité en février 1383. Ce traité, qui prévoit également le versement d'importantes sommes d'argent, donne en pleine possession aux Génois la ville de Famagouste à la fois comme garantie et comme conséquence des paiements insuffisants de Pierre II. De plus, Gênes interdit au roi d'utiliser un autre port de l'île pour le grand commerce international, qui devra continuer à passer par Famagouste où les marchandises seront soumises au *kommerkion*. Les Génois s'engagent à ne pas accueillir de parèques ou de sujets du roi sans autorisation. Inversement le roi s'engage à ne pas accueillir de Génois en fuite et à rendre la justice si un de ses sujets lèse un Génois. Ce traité reste la référence qui gère les rapports entre les rois Jacques I, Janus et Jean II et la République de Gênes, même si des traités successifs sont conclus, concernant tous le montant de la dette royale. Famagouste est ainsi devenue

une ville génoise, administrée par Gênes selon les lois génoises, une situation qui dure jusqu'en 1464.

Gênes installe dans la ville une administration propre avec un capitaine et podestat assisté d'un vicaire pour les affaires judiciaires, réglées dans la *curia* du capitaine, de différents conseils, notamment l'*Officium Monete* pour les affaires financières. Le capitaine qui a la responsabilité de tous les Génois dans l'île, sert d'intermédiaire entre le roi et les autorités génoises. Nommé par Gênes et muni d'instructions, il a un certain degré d'autonomie lorsqu'il faut prendre des décisions urgentes.

Ses rapports avec les rois sont éclairés par différents types de documents pour la plus grande part inédits: les lettres envoyées par les capitaines à Gênes, pour rendre compte de leurs activités et donc des frictions avec le roi, les registres de la curia ou de la chancellerie du capitaine, où sont recopiées les réclamations, les comptes de l'administration de Famagouste qui permettent de repérer l'envoi de messagers de Famagouste à Nicosie, et surtout les actes du notaire Antonio Foglieta qui contiennent le texte des protestations portées au roi au nom du capitaine. Cette documentation ne prend quelque consistance qu'au milieu du XVe siècle. Ainsi les actes d'Antonio Foglieta contiennent plusieurs protestations portées au roi à Nicosie concernant soit des personnes privées qui ont demandé aide et protection au capitaine génois pour recouvrer de l'argent dû par le roi, soit des actions considérées par Gênes comme contraire aux traités c'est-à-dire l'utilisation par le roi d'autres ports dans l'île nuisant ainsi à la rentrée des taxes, aide apportée aux pirates ou aux capitaines catalans qui pillent les navires génois, ceci dans les années 1453, 1455, 1456. Le roi de son côté reproche aux Génois d'accueillir des rebelles au roi, des fugitifs sans sauvs conduits, et même son fils bâtard, le futur Jacques II.

A l'occasion de ces échanges, diverses personnalités au service du roi sont ainsi citées. Il est remarquable que dans presque tous les cas des intérêts économiques sont en jeu: dans la liquidation de successions comme celle de Thomas Mancel, dans les demandes de remboursements de sommes prêtées au roi. C'est aussi l'occasion de voir cités certains Génois devenus vassaux du roi et ayant comme fief de l'argent que leur doit le roi.

Ainsi à coté des relations officielles entre Gênes et les Lusignan, cette documentation inédite jette un jour particulier sur les relations locales, sur les rapports fréquents, sur la *convivenza* entre le roi de Chypre et les Génois dans l'île, ajoutant ainsi un éclairage sur la vie quotidienne à Chypre au milieu du XVe siècle.

Tassos Papacostas

Building activity and material culture in Venetian Cyprus: an evaluation

The period of Venetian domination on Cyprus was viewed until recently as one of continuous decline in all aspects of life on the island. This utterly negative and long-held perception, largely due to 19th-century historiography, was challenged by authors such as Benjamin Arbel and Gilles Grivaud in several important studies published over the past 25 years. Meticulous research carried out by these and other historians such as Aikaterini Artisteidou has led to a more nuanced assessment of social, economic and demographic conditions and to a new interpretation of the abundant (although still largely unpublished) archival material.

The aim of the presentation proposed here is to investigate how the material evidence of the period in question complements, contradicts or conforms with the compelling reconstruction that is emerging from recent source-based scholarship. The focus will be on the hitherto neglected building activity beyond the well known and relatively well studied fortifications of Nicosia and Famagusta, in both urban and rural areas, bringing into the discussion as much of the surviving evidence for various aspects of the island's material culture as possible.

The aim of the preliminary synthesis being proposed is to provide further food for thought and to contribute to the debate concerning the place of the period of Venetian rule in the social, cultural and economic affairs of Cyprus, but also in the wider history of the *Stato da mar*.

Maria Paschali

Painting the Passion on Late Medieval Cyprus

The paper examines how the depiction of the Passion of Christ shifted in a novel-like form on Cyprus in the second half of the thirteenth century. I will focus on the scene of the Crucifixion which portrays Christ as a vulnerable, suffering man in the type of *Christus Patiens*. The dominance of this version of Crucifixion displaced the long established type of *Christus Triumphans*. The heightened emphasis on the Passion is seen also in the

backward-fainting Virgin who responds with appropriate anguish to the emotionally charged event. Thus, the scene elicits sympathetic and affective participation. Similarly, the Christ suffering on the cross is recorded in the *Cyprus Passion Cycle*, a religious play which followed a western model and was contemporary of the paintings.

By considering the version of *Christus Patiens* I will seek an answer to the intriguing question of why this particular type was so widespread within this particular temporal and geographical setting. This paper considers the question by examining not only the visual but also the textual evidence on the island and beyond. I will use as a case-study the thirteenth-century wall painting of the Crucifixion from the church of St Herakleidios in the monastery of St John Lampadistes at Kalopanagiotis. In order to understand the expressive rendering I will take into account the circumstances under which the picturing of the Crucifixion was manipulated and the spiritual interests and needs of the patrons and artists. I will consider especially the interaction of the Orthodox population with their Frankish overlords as well as the activity of the Franciscan order at the Lusignan Kingdom of Cyprus.

Simon Phillips

Hospitaller Relations with the Local Community on Cyprus

Despite laudable recent scholarly research into medieval Cyprus, and particularly on the Latin Church, medieval Cyprus is still in many ways an unknown quantity, especially concerning the secular military orders. This paper aims to explore the knights Hospitallers' dealings with the local community, as opposed to their relations with the rulers of Cyprus. That is, it will examine the Hospitallers' relations with their tenants, where the sources allow, as well as with other religious orders.

Although the emphasis is on Cyprus in the later medieval period, a comparison with Hospitaller relations with the local communities on Rhodes from 1310 to 1522, and Clerkenwell, London, from ca. 1300 until 1540 adds a pan-European perspective, and indicates the similarities and differences of Hospitaller policy, both at their centre and at their periphery. The paper draws on unpublished archival material from the National Archives, Kew, England, the National Library (Bibliotheca) Valletta, Malta, as well as sources from medieval Cyprus, and is relevant to local, regional, and international history of the later Middle Ages.

Eleni Pila

"Tis Certain then for Cyprus" The interaction of historical reality and fiction in Shakespeare's *Othello*

The present paper examines how historical reality concerning the relation between Venice and Cyprus during the Venetian occupation of Cyprus may echo in the thematic issues explored in Shakespeare's *The Tragedy of Othello, the Moor of Venice*.

The presentation begins with a brief analysis of the themes developed in the Shakespearean tragedy (race, cross-cultural interaction, gender, class-structure, military order and geographical space) and then proceeds to a discussion of the following issues: the choice of Cyprus as setting for the drama; the representation of Cyprus in the play; historical reality: revolts by Cypriots against the Venetians, class structure, Famagusta, and Othello's Tower. The discussion also draws on maps created during the Venetian occupation of Cyprus and other historical documents to accentuate and explore the significance of Cyprus both in the socio-political reality of the times and in the play.

Ovidiu-Sorin Podar

Enjeux théologico-phénoménologiques dans les écrits de Saint Maxime le Confesseur à Marinos de Chypre

Le moine Marinos réside à Chypre et c'est probablement là que Maxime a fait sa connaissance si l'on admet qu'il fit une escale dans cette île, vraisemblablement en 627 ou 628, après avoir fui son monastère de Cyzique et séjourné quelque temps à Crète, et avant s'installer en Afrique du Nord. Dans les *Tomos Dogmatiques*, écrits à la demande de son correspondant sur la question des *natures*, des *opérations* et des *volontés* du Christ, Maxime commente plusieurs passages des Pères qui présentent une certaine ambiguïté, afin d'écarter et rejeter toute interprétation monothélite et monoénergiste, en soulignant les méfaits des hérésies christologiques qui dépossèdent le Christ de son humanité et détruisent ainsi l'économie du salut. La Lettre XX en particulier, d'un contenu purement spirituel et portant pour l'essentiel sur la crainte de Dieu, témoigne encore plus des liens spirituels profonds que Maxime a établi et conservé avec Marinos.

Andreas Rhoby

Metrical Inscriptions in Byzantine Churches of Cyprus

Byzantine epigrams are not only transmitted in manuscripts, but are also to be found as inscriptions. A project at the Austrian Academy of Sciences focuses on Byzantine inscriptional epigrams; so far, 1200 epigrams preserved on objects (frescoes, mosaics, stone, icons, reliquaries, crosses etc.) have been collected. Apart from verses on seals which in general do not consist of more than one or two verses, inscriptional epigrams are of different length: They range from mere *monosticha* to poems which consist of 20 or more verses.

A considerable amount of inscriptional epigrams is painted on church walls, either as dedicatory inscriptions referring to the donor and his foundation, as metrical inscriptions on the scrolls of saints, the Theotokos, John the Forerunner and others, or as metrical inscriptions accompanying biblical scenes. The majority of these painted epigrams is to be found in churches of Macedonia (Berroia, Kastoria, Ohrid etc.), the Peloponnesos (Mistra, Mani etc.), in cave churches of Cappadocia and in churches on the island of Cyprus.

The paper aims to give an overview about painted epigrams in Cypriot churches. So far, these texts have not received the attention they deserve. Some of them are still unknown and unedited, others have never been published properly, as is the case with the big amount of inscriptional epigrams in the church of the Panagia Phorbiotissa at Asinou. Besides Asinou, two other Cypriot churches contain a lot of painted epigrams: Panagia tou Arakos at Lagoudera and the Enkleistra of St. Neophytos near Paphos.

When we take a closer at inscriptional epigrams we have to distinguish three categories:

- i) standardized epigrams, which can be found (with minor changes) on different objects,
- ii) epigrams, which belong to certain authors or certain literary collections,
- iii) epigrams, which were composed for a concrete object and which are or seem to be unique.

The smallest group is number ii) because only very few epigrams of our collection can be attributed to certain authors. The first group (number i) covers epigrams which for example are preserved on scrolls of saints, of the Theotokos or John the Forerunner. The most widespread standardized epigram is the one of the Theotokos Paraklesis (dozens of Byzantine and post-Byzantine examples). It consists of either four or five verses; for both versions the oldest examples are to be found in Cypriot churches (Panagia tou Arakos / Lagoudera; Panagia Moutoulla). The third group (number iii)

covers epigrams which were composed for a certain purpose, e.g. for the description of the donation of a church. Although these epigrams are unique, since they were composed for a single event, they also follow certain patterns: The metrical donor's inscription over the south door of the naos in the church of Asinou reminds us on the metrical donor's inscription in the church of Nikolaos tou Kasnitze at Kastoria. Moreover, these two inscriptions show similarities with two other (inscriptional) epigrams. Therefore, despite the fact that so called "unique" epigrams were written for a concrete object and for a concrete purpose, they follow more or less stable patterns which were obeyed by those responsible for the inscriptional decoration.

In my paper I will primarily focus on those epigrams which have not been discussed very much so far, for example epigrams in the churches Timios Stauros tou Hagiasmati at Platanistasa and Hagios Demetrianos Andridiotes near Dali and rather unknown epigrams in the church of Asinou.

I will discuss both philological / metrical and historical questions, as well as the interaction between word and image, because – as we can see from some examples – the content of the verses does not always correspond with the accompanying scenes.

Nicola Santopuoli

Architettura e mosaico: recupero e restauri de alcuni mosaici nelle chiese di Cipro

Recuperate e restaurare un mosaico parietale significa non solo riorganizzare la struttura iconografica nel suo complesso, ma anche tentare, con metodiche moderne computerizzate, una ricomposiozione dell'edificio e nel'organismo ecclesiastico dal quale è stato distaccato.

James Schryver

The archaeology of Frankish Cyprus: the first hundred years

Recent work in a number of different disciplines has increased our knowledge of both the culture and archaeology of the Latin East, including Frankish Cyprus. At the

same time, a number of lacunae still loom. One of these lacunae is the archaeology of Cyprus under the Franks, in general, during the period of Lusignan domination of the island (AD 1191-1489). Current research by the author and others aims at addressing this situation. Increasingly, studies of the material culture of the Frankish period on the island have led to two interesting (and seemingly contradictory) conclusions. On the one hand, these studies reveal a large number of similarities between the material culture of Frankish Cyprus and that of the Crusader mainland. On the other hand, they have also revealed that the archaeology of Frankish Cyprus demonstrates certain individual characteristics resulting from the unique social and cultural context that formed on the island itself. As a result, it is becoming clear that we need to acknowledge that Cyprus under the Lusignans was not a static entity, but one that changed and evolved over time. Once this done, it becomes clear that the material culture seems to point to at least two different phases during this three hundred year period.

This paper examines the archaeology of the first hundred years of Lusignan rule on the island and presents the conclusion that this period has a number of unique traits that differentiate it from the period following the fall of the last Frankish outpost on the Crusader mainland in AD 1291. It is true that the society and the material culture that is formed on Cyprus during this period does set the stage for what is to come in the 14th and 15th centuries. However, we must not ignore that the fact that these are different phases of the island's history and that none of them should be used to represent all of Frankish Cyprus' 300 year lifespan. Together these observations lead the archaeologist and the scholar of Frankish Cyprus to a number of important conclusions concerning the ideas just described as well as suggesting certain nuances that we need to be aware of in the archaeological evidence for intercultural contact, as well as the issue of a unique Frankish identity traceable in the archaeological record of the island during this period.

Werner Seibt

Sigillographic contributions to the history of Cyprus

For a long time only a very small number of Byzantine seals in Cyprus were edited, and these only in a preliminary way in the unpublished dissertation of A. I. Dikigoropoulos, "Cyprus betwixt Greeks and Saracens". Of course international specialists in Byzantine

sigillography had information about some hundred seals in the museum in Nicosia and some more in private collections, but for decades admittance to the museum was refused.

Some years past this ban was lifted, and the renowned numismatist, Dr. D. M. Metcalf, was invited to do the job of editing this material. But the time table accorded him was too short for sufficient research, yet the rich material now available in good photos offers now a good basis for further study and since Metcalf's time it is also possible to work also with the original seals in Cyprus.

Byzantine lead seals, molybdoboulla, are normally more interesting if they belong to the 11th and 12th centuries, but the number of such exemplars in Cyprus remains restricted – perhaps that will change, as soon as archaeologists and historians in Cyprus start estimating the value of this material better than in the past.

At first glance the bulk of the material currently available from Cyprus dates from the 7th century. Among this group of seals a high percentage of monograms is typical, and everyone knows that they are often quite tricky. Even "easy" monograms can have more than one plausible solution, and complicated monograms, especially if a name is ligated with a title or office, more solutions can be offered with only a certain degree of plausibility. And if a seal is damaged or even broken, we have to be very cautious in the reconstructions of the missing details. We also should keep in mind that in the 7th century there was a certain change in the anthroponyms, as the old, antique names disappear slowly and the Christian ones gain rapidly in popularity. Here is an area in which this onomastic material can offer interesting hints and provide added information specific to this region, in contrast with big collections that are formed specifically in or around Constantinople.

But the reading of a seal is only the first step in working with this source material. Efficient historical interpretation requires a dating as narrow as possible; there are criteria, elaborated by specialists, that can help a lot, but sometimes we have to confess that even nowadays a broader span of time is preferable. As e.g. the relative value of Byzantine titles changed over time and only firmly dated seals can contribute significantly to a fund of new information.

Comparison of the material from Cyprus with that from Byzantine Africa, found primarily in the region of Carthago, can also offer also interesting insights. In the case of Africa we can be sure, that the material ends more or less at the end of the 7th century, when the exarchate was abolished. An unpublished Viennese dissertation has elaborated that material. By this comparison we can see that the number of seal types present in both areas is surprisingly small – an argument, that the bulk of the material is more or less local (and only a restricted number originates from the capital or even neighbouring regions).

Ufuk Serin

Typological Analogies in Early Christian Architecture and Architectural Decoration in Western Asia Minor and Cyprus

This paper aims to investigate the typological connections as regards the Early Christian architecture and architectural decoration in western Asia Minor and Cyprus, mainly in the light of archaeological evidence from Iasos in Caria. The layout of the churches of Iasos, as well as their architectural, liturgical, and mosaic decoration – subject of a comprehensive research by the author in the context of Iasos excavations – find close parallels at Cypriot sites, such as Amathous, Carpasia, Kourion, Pegeia, Paphos, Salamis, and Soloi. It is the author's intention to point out that western Asia Minor shares a cultural and religious homogeneity with the Aegean Islands and Cyprus in the fifth and sixth centuries, and especially in the age of Justinian.

Iasos is situated on the western coast of Asia Minor between Miletus and Halicarnassus on the deeply indented coast of Caria, which, in Antiquity, was a large region to the south of the Maeander (mod. Büyük Menderes) River. The ancient town lies on a small peninsula joined to the mainland by a shallow isthmus on the Gulf of Mandalya, not very far from the islands of Leros and Kalymnos. Under Justinian, in 536, Caria, along with Cyprus, Rhodes, the Cyclades, Moesia, and Scythia, was incorporated into a maritime administration commanded by a *quaestor Justinianus exercitus*, although this military organization did not last long.

Six churches have so far been identified at Iasos; four of these are located in the area enclosed within the walls surrounding the peninsula, and two outside the walls. One three-aisled basilica is located in the agora, another on the acropolis, while two other intra-mural churches are found in the eastern part of the peninsula. As for the extra-muros churches, one large three-aisled basilica can be seen in the area to the north of the isthmus, and another small church at the Big Harbor outside the East Gate. To be added to these are three churches, with reduced dimensions, erected in the Middle or Late Byzantine periods within the ruins of the earlier basilicas. The churches of Iasos, particularly the basilicas of the agora and the acropolis, with their architectural, liturgical, and ornamental features, reflect the characteristics of a common architectural expression recurrent not only in western Asia Minor, but also throughout the entire Aegean basin. Both churches show a standard plan type, with three aisles divided by rows of columns raised on stylobates, preceded by a narthex, while they differ in the arrangement of their eastern end.

The layout of the agora basilica reflects the influences of the early Constantinopolitan models. The nave terminates in an apse, semicircular on the interior and polygonal on the exterior, whilst the aisles have a straight end. This type of apse, among numerous other examples from Constantinople, Asia Minor, Greece, the Aegean Islands, the Balkans, and elsewhere (Northern Italy, Syria, Palestine, and Mesopotamia), can be seen in the Episcopal church at Kourion and in the Justinianic basilicas at Pegeia. As for the architectural elements of the agora basilica, the Ionic impost capitals (decorated on the impost with a Latin cross in low relief with enlarging ends, and left plain on the echinus, volutes, and pulvinus) find close parallels in several Ionic impost capitals from Basilica B at Pegeia.

The layout of the acropolis basilica, with its eastern end, including three semicircular apses projecting outwards, can be compared – among innumerable other examples – to the large basilica at Soloi and the basilicas of agia Trias and agios Philon at Carpasia, both dated to the fifth century. The acropolis basilica at Iasos also includes small vaulted cisterns, which can be found in the basilica of the acropolis at Amathous and in the extra-muros church at Kourion.

Among the liturgical elements discovered at Iasos, an incomplete *mensa* of a sigmoid shape consisting of a plate surrounded by a cornice on the interior and a raised 'clôture' on the exterior, both with a slightly inclined profile, belongs to the type of mensae classified both as 'sigmoid' and 'clôturée' widespread over a large geographical area, especially in the Mediterranean region. The Iasos *mensa* shares close similarities with those discovered in the basilica of Campanopetra and the 'Huilerie' at Salamis and with the others now in the Museum of Limassol.

To be added to the architectural features is the geometric decoration in mosaic floors. The mosaic floors of the acropolis basilica comprise five main types of geometrical composition: tangent outlined scales, intersecting circles forming concave octagons, interlacing circles (*rotae sericae*) forming quatrefoils and concave squares, intersecting octagons forming squares and hexagons, and a grid pattern of lozenges. Geometric decoration in mosaic floors was widespread in the entire Mediterranean region from as early as the end of the fourth century throughout the sixth, especially in Asia Minor, Greece, the Aegean islands, Cyprus, and the Balkans.

Among the mosaic floor decoration of the acropolis basilica, panels including double outlined scales, for example, can be seen in the basilica of agia Trias at Gialousa attributed to the fifth century, in the baptistery of the basilica at Kourion from the sixth century, in the basilica (A) of agios Georghios at Pegeia, in the basilica of Chrysopolitissa at Paphos and that of Shyrvallos at Ktima from the sixth-seventh century, and in the basilica of Soloi

from the late fifth-early sixth century, as pointed out by D. Michaelides. Similarly, interlacing circles forming concave octagons or squares can be seen in the nave and baptistery of the basilica of agios Georghios at Pegeia, as well as at Kourion and Soloi.

Architectural and ornamental similarities observable in these areas in the fifth and sixth centuries can also be witnessed in the Byzantine Middle Ages. A Middle Byzantine church located on the Big Harbor outside the East Gate at Iasos recalls the simple, ‘provincial’ version of the cross-inscribed plan in which the walls carrying the dome were transformed into elongated piers, and finds its closest parallels again in these regions.

Sophocles Sophocleous

Anonymous Cypriot Painter active around 1564-1584

In 1564 an anonymous painter created a series of murals in the Katholikon of the Monastery of Panagia Amasgou near the village of Monagri in Kourris Valley. The anonymous master just left the date 1564 on the south wall, but this name remains unknown. Due to the present state of preservation of these murals, it is not evident whether he left his signature or other information about himself in an area of his work that has not survived.

This painter acted in various communities and monasteries in the proximity of the Panagia Amasgou and especially in communities of Kourris Valley. He left in these places a series of icons that can be attributed to him through a comparative study with his aforesaid murals of 1564.

The geographical distribution of the painter’s works gives ground to the supposition that he might have been a monk at the Monastery of Panagia Amasgou or at that of the Archangel Michael near Monagri or a lay man who settled in this area.

The artist left icons, most of which are dated with dedicatory inscriptions but are not signed. These are located in the Katholikon of Panagia Amasgou dated 1569 in the Church of Esso Kyra at Monagri dated 1566; on the iconostasis in the Katholikon of the nearby Monastery of the Archangel Michael at Monagri, dated 1564; in the church of agios Epiphanius at Doros; in the church of Panagia Valeriotissa at Palodia; in the church of Chrysosotiros at Kyperounta; and in the Katholikon of the Monastery of Mesa Potamos dedicated to Saint John the Baptist near Platres dated 1584.

This master, through his distinct personal style, was a representator of another stylistic trend well dated during the third quarter of the 16th century. Additionally, his importance was based on the fact that his works were frequently dated testifying the fact that he was active before and after the critical event of the Ottoman occupation of Cyprus in 1570/71 and that he left among his works both murals and icons. His style and aesthetics bore the mark of high finess, elegance and virtuosity expressed mainly through their linear and calligraphic patterns. He also elaborated the modeling of the faces in a way to confer on them a sense of gentleness while at the same time an ethereal and dematerialised aspect evoking intense spirituality.

Charles Anthony Stewart

The Barrel-Vaulted Basilicas of Cyprus

The architectural history of early medieval Cypriot monuments, specifically the island's barrel-vaulted (ημικυλινδρικός θόλος) basilicas, remains steeped in controversy. Vaulted completely in stone, these churches illustrate a radical shift from the traditional wooden-roof basilica design common in the Early Christian period. Since the late nineteenth century scholarship has been plagued by the dearth of historical records pertaining to these Cypriot monuments. As a result we must rely on archaeology and art history to provide an explanation to their style and form. Today we have a better understanding of barrel-vaulted basilicas in other regions, such as at Binbirkilise and Syria. However, this paper will provide several reasons why the Cypriot barrel-vaulted churches should be seen as peculiar to the island. These churches date two centuries later than examples outside the island and constructed at a specific time after the first Arab raids. In demonstrating the unique historical factors surrounding the construction of barrel-vaulted churches on Cyprus, we can trace the development from wooden roofed structures to multiple-domed basilicas between the seventh and ninth century.

There are six known barrel-vaulted churches on Cyprus: Panagia Chrysotissa (Aphentrika), Asomatos (Aphentrika), Panagia Aphentrika (near Sykadha), agia Barvara (Koroveia), Panagia Kanakariá (Lythrankomi), and the Panagia Limeniotissa (Paphos). Except for the last example, all of these are located in the north-eastern region, thereby indicating that there was economic recovery centred around the archbisho-

pric of Salamis-Constantia. This design introduced a new architectural order consisting of windowless stone vaulting, integrated pilasters, recessed niches, and square imposts. The type was not only adopted for its physical stability and fire-resistance but also for symbolic reasons. The barrel-vault consisted of a series of arches, and the arch was a symbol of heaven, corresponding to the rainbow in the sky – the throne of God.

Until the 1960s, scholars disagreed on the date of the barrel-vaulted basilicas. Camille Enlart concluded that they were "Romanesque" and that the Panagia Chrysiotissa had "nothing Byzantine about it." In 1931 George Soteriou argued to the contrary, suggesting that the churches actually dated to the sixth century, similar to the Early Christian churches of Syria. Even so, Enlart's opinion continued to hold sway with scholars such as George Jeffery and Rupert Gunnis who popularized his ideas. Then in 1946 A.H.S. Megaw wrote the next major study, providing new plans and photographs. He identified two different building phases of these churches, illustrating the fusion between the Early Christian basilica and the later barrel-vaulted designs. He sought a compromise between the extreme dates held by Enlart and Soteriou, thereby hypothesizing that they were built during the tenth century reconquest by the Byzantine Empire. However, his argument was unpersuasive, since no barrel-vaulted basilica was built in the Empire at this time. Megaw chose this date because he believed the Cypriots unable to build churches during the so-called 'Condominium' (650-965). George Hill agreed with Megaw when he wrote: 'It seems improbable that any important buildings can have been put up during the periods of the Arab raids, that is, from the middle of the eighth century to 965...[architecture was] hardly likely to have developed during the three centuries struggle with Islam'. This influenced other scholars in representing the 'Condominium' as a 'Dark Age' in Cypriot architectural history.

These errors were subsequently rectified by the research of Andreas Dikigoropoulos and Athanasius Papageorgiou in the 1950s and 1960s. They discovered that these vaulted basilicas were directly built on Early Christian remains, with no intermediate stage in between. Indeed this would indicate that the vaulted basilica was contemporary with the square-pier wooden-roof churches, as at agios Epiphaneios (Salamis-Constantia) and agios Spyridon (Tremithus). Furthermore, the discovery of abstract geometrical paintings at Aphentrika and at agia Barvara, for instance, closely resemble Christian mosaics of eighth century Umayyad Palestine and the frescos at Cappadocia and Naxos. Therefore, the evidence leads us to conclude that they were built immediately after the demise of wooden-roofed Early Christian churches in the last half of the seventh century.

The question still remains concerning why this type was not widespread or built in later

centuries. In fact, the largest of these churches, at Aphentrika, lack the wear and patina associated with human activity, seemingly indicating that they were abandoned early. Perhaps the rifts in their masonry resulted from earthquake damage. In 796 Theophanes recorded a "violent earthquake" that shook Crete, and immediately afterwards, one in Constantinople; in the same year, the Arab scholar al-Tabarī documented "a strong earthquake" in Alexandria. Cyprus could not have escaped this powerful seismic activity. Barrel-vaults were defenceless against earthquakes and so unsuitable for Cyprus. In contrast, the multiple-domed basilica better withstood aftershocks. Agios Epiphaneios and agia Paraskevi, the earliest of the multiple-domed basilicas, are transitional types, having close similarities with the barrel-vaulted churches. As a result, the multiple-domed type would have a more enduring legacy – an ingenious Cypriot design which would survive for centuries.

Anastasios Tantsis

Galleries and Katechumena in the Early-Christian basilicas of Cyprus

In the two basilicas at Salamis and the great basilica at Kourion there is solid evidence for the existence of galleries. These churches were also furnished with ground-floor halls running along the sides of the main church. These halls have been identified as *katechumena*, according to the Syriac tradition of the *Testamentum Domini* and similar texts. This text prescribes spaces for those not-yet-baptized, from where they would be able to listen to, but not fully participate in the liturgy. Spaces like these have been found also in churches of Syria, most notably in the large basilicas of Gerasa where they have also been identified as *katechumena*. The ecclesiastic dependence of Cyprus to the Church of Antioch renders the similarity plausible, yet there are some points of interest.

In later texts, when probably there were few or no catechumens, the term *katechumena* or *katechumeneia* is used for galleries in the churches of Constantinople and its sphere of influence. Galleries are a standard feature in the churches of the Capital, also found in other areas of the empire. They are attested as being used by the emperor, the empress, the court and noble women. Yet because of the terminology, they are thought to have been used as a space for catechumens at least in earlier times, although no supporting evidence for such a practice has been produced. Yet galleries are a feature

almost lacking from the churches of Syria, like those in Gerasa which had *katechumena* at ground-floor level. Other textual evidence supports a theory that ante-chambers, like narthexes and porticoes were more probable houses for catechumens. Therefore galleries, although called *katechumena* were most likely never used as such, a conclusion supported by the co-existence of galleries and ground-floor *katechumena* in the churches of Cyprus.

Galleries in Cyprus were most probably an import from Constantinople or Jerusalem where they were featured in the *Anastasis* basilica and probably in the adjoining rotunda. In Greek they are called *hyperoo* or *hyperoa*, a term deriving from domestic architecture. The *Hyperoon* was the literary "upper room", the setting of the Last Supper as the initiation of the liturgy. The 12 Apostles also received the Holy Spirit in a *Hyperoon*, during the Pentecost, the founding day for the Christian Church. In 4th century Jerusalem the two places were considered to be one, commemorated in a single structure, called *Hyperoon* or Saint Sion or "Mother of All Churches", the last two stressing its importance as a corner stone for Christianity. Its sanctity and importance was brought in the on-going struggle for supremacy between the ecclesiastical sees of the Orient. Its importance, supporting the pre-eminence of Jerusalem, is a theme frequently found in the writings of St. Epiphanius of Salamis.

St. Epiphanius was one of the key players in the ecclesiastical quarrels at the turn of the fifth century that included the fights over jurisdiction, including the ever-present claim for independence by the Church of Cyprus. He came from Jerusalem and he travelled extensively to Constantinople. Late in his life he built a large church which has been identified with the basilica excavated in Salamis. His sanctity was enough to transform the see of Salamis into the head of the episcopates in Cyprus, taking over the lead from Paphos.

He became a flagship figure for the Church of Cyprus, closely connected to its claim of independence from the Church of Antioch, a division supported by the government. It is most probable that galleries were introduced in his basilica both as an influence of the Capital's churches and as a symbol of the tradition of the *Hyperoon* church in Jerusalem, whose importance he propagated. His sanctity, attributed to his church in Salamis as well, is enough to explain the introduction of galleries in several other early-Christian basilicas all over Cyprus. They might also be seen as a feature stressing the connection to imperial Constantinople as well as a claim of separatism from the church of Antioch.

Marina Terkourafi

The Cypriot genitive in the medieval sources

A peculiarity of the Cypriot dialect concerns the loss of the genitive plural of masculine adjectives and nouns and its replacement by the accusative, as in *τα ρούχα τους ξένους*. The earliest occurrences of this are in the Assizes, where, however, the genitive plural is also preserved in some syntactic environments (Hadjiioannou 1964). Although the genitive is universally rather weak, and the genitive plural in particular shows gaps in its distribution in several varieties of Greek, replacement by the accusative and restriction to the masculine gender occur only in Cypriot, raising the question of the origins of this phenomenon. While Menardos (1896) suggested a system-internal explanation relying on analogy, Papadopoulos (1983) has advanced a contact-induced explanation relating this to transfer during translation from French originals. The distribution of genitive plurals in three texts of the medieval period (*Assizes*, *Chronicle of Machairas*, *Livre de Remembrances*) is investigated to arbitrate between these two proposals.

Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt

Στρατιωτικοί λειτουργοί της Κύπρου στη μεσοβυζαντινή περίοδο βάσει σφραγιστικών δεδομένων

Ο αριθμός των σωζόμενων σφραγίδων που μνημονεύουν στρατιωτικούς λειτουργούς της Κύπρου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο είναι σχετικά μικρός. Μερικές μάλιστα συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο μολυβδοβούλλων του D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals from Cyprus*. Nicosia 2004. Σκοπός της παρουσιάσής μας είναι η παροχή μίας διεξοδικής και λεπτομερούς εποπτείας για τη δράση καθέκαστου λειτουργού επικαλούμενοι τη συνδρομή επιπλέον σφραγιστικού υλικού και άλλων ιστορικών πηγών εφαρμόζοντας νεότερα μεθοδολογικά κριτήρια χρονολόγησης που συμβάλλουν εποικοδομητικά ιδίως στην προσωπογραφική μελέτη.

Σε μεμονωμένες περιπτώσεις γνωρίζουμε με ποιόν τρόπο και με ποιά μέσα αναδείχτηκαν τα προκείμενα πρόσωπα σε δούκες ή κατεπάνω της νήσου Κύπρου.

Κατακλείδα της παρουσίασης θα αποτελέσει η χρονολογική διαδοχή των στρατιωτικών λειτουργών της Κύπρου.

Svetlana Zaigraykina

Enthroned virgin with the child. The origin and local variants of the iconography (Cypriot type, Maria Regina, Pecharskaja)

Изображение Богоматери на престоле с Младенцем имело широкое распространение в Византийском мире. Оно встречается в монументальной живописи, преимущественно в росписи алтарных апсид, на иконах, в миниатюрах рукописей, на предметах мелкой пластики, текстиле, на печатах лиц разного общественного положения: византийских императоров, константинопольских патриархов и византийских сановников.

Как справедливо полагали Й.Стржиговский, Н.П.Лихачев и Н.П.Кондаков, данный иконографический извод образовался путем выделения образа Богоматери из сцены "Поклонение волхвов", такого типа как на рельефе VIв. из Британского музея в Лондоне; диптихе слоновой кости VIв. из Национальной Библиотеки Парижа; мозаике VIв. базилики Сант Аполлинаре Нуово в Равенне; золотом энколпионе ок.600 г. из коллекции Дамбартон Окс, Вашингтон; серебряной ампуле кон.VI-VIIв. из сокровищницы Дуомо г.Монца; миниатюре Эчмиадзинского Евангелия кон.VI-VII в. Cod.2734, л.229об.из Библиотеки Матенадарана в Ереване, где центральную часть занимает фигура Богородицы на престоле в торжественной фронтальной позе, держащей на руках младенца Христа.

Вероятно, образ тронной Богоматери украшал апсиду первой Богородичной базилики Рима (Санта Мария Маджоре) - 30-40-е. годы Vв. и апсиду базилики Санта Мария в Старой Капуе (утрачена, но известна по позднему рисунку). Среди сохранившихся ранних образов Богоматери на престоле находится мозаика в апсиде ц. Панагия Канакария на Кипре и базилики Евфрасиана в Порече - обе VIв.

Вероятно, икона Богоматери на престоле с Младенцем входила в число чтимых богородичных икон Константинополя. Есть основания полагать, что она была одной из святынь монастыря Влахерны и находилась в часовне Источника.

Одним из вариантов ее, думаем, является почитаемая в Риме икона нач. VIIIв. Богоматерь "Мария Реджина" из базилики Санта Чичилия ин Трастевере. Легенда связывает ее происхождение с Христианским Востоком.

Наибольшее распространение данный извод получил в эпоху Комнинов (1081-1204). Всплеск интереса к этой иконографии во второй половине XIV.-XIIвв.,

вероятно, связан с восстановлением влахернского святилища после пожаров 1069 и 1077гг.

Именно в эту эпоху, в конце XI в., образ Богоматери на престоле появился на Руси в Успенском Киево-Печерском монастыре и позднее получил наименование "Богоматерь Печерская". Согласно легенде, зафиксированной в Киево-Печерском патерике в XIIIв., образ Богоматери был прислан из Влахернского храма Константинополя. Этот древний византийский образ не сохранился. Ранним списком с него принято считать икону Богоматери Печерской (Свенской), созданную в конце XIII в. для Успенского собора Свенского монастыря близ Брянска (ныне ГТГ, Инв. 12723). На ней Богоматерь с младенцем представлена сидящей на троне с высоким арочным подножием. По сторонам от трона предстоящие основатели киевского пещерного монастыря преподобные Антоний и Феодосий с развернутыми свитками. Христос благословляет святых обеими руками. В 1563 году эта икона была привезена царем Иваном Грозным в Москву на поновление и спустя двадцать лет отправлена обратно в монастырь. Долгое пребывание иконы в Москве в Успенском соборе Кремля послужило причиной особого почитания этого образа и появления многочисленных ее списков в XVI-XIX вв. Один из них "в меру и подобие" с XVIв. до настоящего времени находится в кремлевском Успенском соборе (№ Ж-294/1-2).

Для обозначения икон такого извода исследователи использовали различные имена. Н.П. Лихачев называл его Никопея-Кириотисса, Н.П.Кондаков употреблял топоним "Кипрская", В.Н. Лазарев, со ссылкой на Сотириу, использовал греческое название Платитера (Πλατύτερα). Известен так же единственный пример данного изображения Богоматери с эпитетом "Н Ελισχεφισ".

При разнице имен, между тем, все авторы - и это принципиально - выделяли одни и те же типологические черты образа: торжественная фронтальная поза Марии, восседающей на престоле, и положение Младенца, поддерживаемого Богоматерью двумя руками на лоне. Так что, все они, полагаем, восходят к одному чтимому константинопольскому образу.